МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

КРИВОШЕЯ Ірина Іванівна

УДК94(477)´´161/179´´(043.3)

НЕУРЯДОВА СТАРШИНА УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (СЕРЕДИНА XVII – 80-ТІ РОКИ XVIII СТ.)

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант доктор історичних наук, професор
Борисенко Володимир Йосипович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, завідувач кафедри
історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Леп'явко Сергій Анатолійович,
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя, професор
кафедри історії України та політології;

доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Чухліб Тарас Васильович,
Інститут історії України НАН України,
провідний науковий співробітник відділу історії України
середніх віків та раннього нового часу;

доктор історичних наук, професор
Щербак Віталій Олексійович,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
професор кафедри історії України.

Захист відбудеться «29» грудня 2014 року о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «27» листопада 2014 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Т. А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Історія Української козацької держави середини XVII – XVIII ст. є однією з найяскравіших сторінок вітчизняної минувшини, тому логічною виглядає зацікавленість багатьох поколінь істориків долею козацької старшини, що була рушієм подій і процесів тієї доби. Проблеми історії елітарних верств завжди вважалися важливими напрямами дослідження різних періодів української історії. У становому суспільстві еліта – це представники соціальних груп, що завдяки походженню, здібностям, багатству, освіті, через традицію та суспільні інститути мали визначальний політичний, економічний та культурний вплив у державі. Елітарні верстви населення, будучи прогресивно налаштованими на етапі свого становлення й зростання, фактично забезпечували розбудову й всебічний розвиток суспільства.

Козацька старшина середини XVII ст. як еліта тогочасного суспільства сформувалася зі шляхти, козацтва й верхівки міщанства. Важливою її складовою була неурядова старшина, яка, не входячи в урядові структури, виконувала управлінські функції. В українській історіографії є багато досліджень із ключових проблем історії урядової козацької старшини. На часі завдання ґрунтовного опрацювання сутності та історії неурядової старшини. Незважаючи на існування монографії Л. Окіншевича, присвяченої значному військовому товариству, тема залишається комплексно недослідженою. У праці вчений зауважив, що його робота базується на матеріалі, зібраному в ході підготовки іншого, основного дослідження. Л. Окіншевич вивчав історію значного товариства військового на окремих прикладах, що навіть при великій їх кількості не може замінити системного підходу, базованого на встановленні та аналізі персонального складу цього суспільного феномену. Саме через відсутність укладених списків неурядової козацької старшини Л. Окіншевичу та іншим історикам, які розглядали окремі проблеми історії значного товариства, не завжди вдавалося з'ясувати важливі процеси його становлення та еволюцію до основних чинів неурядової старшини.

Історія неурядової старшини потребує сучасних методологічних підходів до опрацювання ключових питань, насамперед шляхом попередньої персоніфікації. Навіть побіжний погляд на сьогочасний стан розроблення теми доводить, що існує нагальна потреба розглянути проблеми еволюції неурядової старшини протягом усього досліджуваного періоду, уточнити хронологічні межі існування та переходу від однієї спільноти до іншої, пояснити складну ієрархію та причини зміни статусу окремих груп товариства XVII ст., з'ясувати причини пізньої появи чину «військовий товариш» (лише в 40-х роках XVIII ст.), визначити економічні можливості цієї невід'ємної складової козацької старшини. До історії неурядової старшини, що тривалий час викликала лише поодинокі зацікавлення дослідників, сьогодні звертаються все більше істориків. Окремими її аспектами цікавляться представники юридичної науки. Та все ж у проблематиці історії неурядової старшини нині констатуємо наявність багатьох питань, що потребують відповідей. Велика кількість рукописних й опублікованих джерел в Україні, Росії та Польщі

разом із досягненнями історіографії складають наукову основу комплексного дослідження історії неурядової старшини Української козацької держави.

Основною складністю при опрацюванні теми стала одночасна робота зі встановлення персонального складу неурядової старшини і його аналізу, що привело до оптимізації завдань, поставлених у дослідженні. При цьому за межами вивчення залишені проблеми світоглядно-ментального та побутового характеру, що в майбутньому мали б завершити образ неурядової старшини.

Тематика дисертації перегукується з однією з найважливіших проблем сучасної України – формуванням національної еліти. Приклад неурядової старшини Української козацької держави ранньомодерного часу свідчить, що в ході розбудови молодої державності постала національна еліта, здатна не лише концентрувати у своїх руках значні матеріальні ресурси, а й виконувати важливі управлінські функції. Разом з тим, на прикладі минулого можемо спостерігати й вади сучасного українського суспільства. Насамперед, виділення в соціальній структурі суспільства незначної за чисельністю спільноти за рахунок надання їй особливих прав і привілеїв. Цим, поряд з іншими елементами, що їх включає тема дисертації, визначається особлива її актуальність в умовах становлення молодого суспільства незалежної України, орієнтованого на європейські владні та духовні чинники.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з науковою проблематикою кафедри історії України «Актуальні проблеми вітчизняної історії». Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол №7 від 28 лютого 2011 р.).

Мета й завдання дослідження. Мета дослідження полягає в комплексному розкритті проблеми зародження та еволюції окремої групи правлячої верхівки Української козацької держави неурядової старшини з її осібним місцем в Україні, особливими правами, соціальним і майновим статусом, встановленні персонального складу всіх видів неурядового товариства та основних їх функцій середини XVII – XVIII ст.

Для досягнення окресленої мети передбачається вирішення конкретних науково-пошукових **завдань:**

– з’ясувати основні напрямки й ступінь наукової розробки, забезпечення джерельною базою та методику й методологію досліджуваної теми;

– простежити становлення соціального інституту «товариства» до 1648 р. в умовах впливу на нього панівних традицій;

– виявити особливості зародження й трансформації значного товариства до появи чинів неурядової старшини;

– проаналізувати становище значного товариства сотні;

– визначити функції неурядового значного товариства;

– розглянути становлення, статус та динаміку чисельності й персонального складу бунчукового товариства;

– охарактеризувати економічне підґрунтя впливовості бунчукового товариства;
– встановити функції бунчукового товариства;
– розкрити становлення соціального, економічного статусу та динаміку чисельності значкового товариства;
– розглянути функції значкового товариства;
– з'ясувати причини, час появи та персональний склад носіїв нового чину «військовий товариш», його економічні можливості та основні функції.

Об'єктом дослідження стали поява та еволюція багатогранного соціального інституту козацької старшини, яка відігравала важливу роль в українському суспільстві середини XVII – 80-х років XVIII ст.

Предметом є зародження та трансформація неурядової старшини Української козацької держави, її статус, чисельність та функції протягом усього часу існування.

Х**ронологічні межі** дослідження визначаються часом існування Української козацької держави протягом середини XVII – 80-х років XVIII ст. *Нижню межу* обрано з метою з'ясування глибинності досліджуваних процесів. Для цього частково залучалися матеріали першої половини XVII ст., коли активізувалося творення козацької еліти та з'явився прототип майбутньої неурядової старшини. *Верхня межа* дослідження визначається часом ліквідації полково-сотенного устрою, заміною його намісницьким управлінням та остаточною ліквідацією інших козацьких інституцій.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Української козацької держави протягом усього часу її існування. У дисертації звернено увагу на відповідні процеси на Слобожанщині та Запорізькій Січі без поглибленого їх висвітлення, оскільки вони не входили до теми наукової праці.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму з його основними архетипами (ідеї ґенези та еволюції) та об'єктивності. Згідно з метою й завданнями дисертаційного дослідження використовувалися як загальнонаукові, так і спеціальні методи. Основними методами стали загальнонаукові методи аналізу й синтезу історичних явищ, історико-критичний та структуралістський. Залучено також порівняльний, ретроспективний, біографічний, методи класифікації та періодизації, квантитативні методики, соціологічний та економічний інструментарій, що дозволили оптимально вирішити завдання дослідження. При опрацюванні джерел застосовувався історико-критичний метод, акцентовано увагу на встановленні характеру документа (оригінал чи копія). При вивченні становлення інституту «товариства» використано ретроспективний, біографічний та порівняльний методи. При з'ясуванні процесів зародження й трансформації значного товариства, включно з товариством сотні, основними методами стали структуралістський, історико-критичний, порівняльний, метод класифікації й періодизації. Для визначення функцій значного товариства застосовувалися методи аналізу, класифікації та порівняльний. При розгляді становлення, статусу, динаміки персонального складу та економічного становища всіх чинів неурядової старшини використано методи аналізу й синтезу історичних явищ, ретроспективний,

біографічний, порівняльний. Особливу роль у дослідженні динаміки чисельності та майнового статусу товариства відіграли квантитативні методики.

Наукова новизна та теоретичне значення зумовлені введенням до наукового обігу значної кількості нових джерел для дослідження наукової проблеми, яка не отримувала всебічного висвітлення.

Уперше в історичній науці:

– здійснено сучасне комплексне дослідження історії неурядової старшини Української козацької держави на основі встановленого персонального складу;

– запропоновано ідею, що «значне/товариство військове» – це загальне традиційне військове звання, яке надавалося урядникам і неурядовій козацькій старшині в XVII ст.;

– подано визначення терміна *неурядова старшина* та чіткі дефініції всіх її спільнот. З'ясовано, що неурядова старшина складалася з чотирьох спільнот (значне/товариство військове; бунчукове товариство, значкове товариство, військове товариство), що виникли на різних історичних етапах, еволюціонували, утворюючи складну ієрархію, мали власну суспільну нішу, об'єднуючись неурядовим статусом;

– встановлено, що часом переходу від традиційних військових звань «значного/товариша військового» до сталих чинів бунчукового та значкового товариша, був період гетьманування І. Скоропадського. Перехід відбувався через удосконалення механізму судово-адміністративного підпорядкування;

– визначено динаміку службового навантаження всіх чинів протягом їх існування;

– досліджено причини й час появи нового чину неурядової старшини – «військовий товариш». Його надавала Генеральна військова канцелярія з 1740 р. і саме в цей час завершилася еволюція неурядової старшини й усталилася триступенева ієрархія.

Подальший розвиток отримало:

– дослідження економічного становища кожного чину XVIII ст.;

– удосконалено підхід до вивчення службового навантаження неурядової старшини через виділення шістьох основних функцій та в межах кожної – конкретних доручень.

Уточнено й доповнено:

– складну ієрархію значного/товариства військового, у якій із 1648 р. відбувалися трансформації, що призвели до появи на нижчому сотенному рівні значних товаришів сотні, на полковому рівні – товаришів військових, значних товаришів військових та товаришів полку, які до 90-х років XVII ст. мали майже однаковий статус, а терміни були тотожними. У 90-х роках із полкового рівня виділилася частина значних товаришів військових (серед них «старші і молодші», «першої» і «другої» статті), які отримали протекцію гетьмана, перебували в його близькому оточенні й претендували на вищий соціальний статус. Саме для них трохи згодом було запроваджено чин бунчукового товариша;

– доповнено відомості про персональний склад неурядової старшини.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що основні положення й висновки можуть використовуватися для подальшого наукового вивчення даної проблематики й загальної історії України, при підготовці загальних та спеціальних курсів історії, написанні наукових праць, підручників для вищої школи, середніх навчальних закладів, науково-популярних видань, при розробці лекцій нормативних і спеціальних курсів лекцій з історії України, генеалогії та краєзнавства. Інформація, подана в дисертації, може бути використана для виховання патріотичних почуттів та зміцнення національної свідомості.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію обговорено на засіданні кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова. Результати досліджень, викладені в дисертації, було оприлюднено на 12 міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях і читаннях: XIV наукова геральдична конференція у Львові (2006); Козацька скарбниця. Гетьманські читання (Київ, 2005, 2011); міжнародна наукова конференція «Польща-Європа-Україна: минуле, сучасність, майбутнє» (Умань, 2008); VIII Костомарівські читання «Іван Мазепа і Батурин в історії України» (Чернігів-Батурин, 2009); міжнародна наукова конференція «Історична наука, історична пам'ять і національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусії і Польщі» (Черкаси, 2010); всеукраїнські X Костомарівські читання. До 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві (Чернігів-Ніжин, 2011); всеукраїнська науково-практична конференція «Nові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ, 2012); всеукраїнська наукова конференція «Запорозька Січ та українське козацтво» (Запоріжжя, 2012); всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Україна і європейський світ: історія і сучасність» (до 330-річчя Віденської битви) (Умань, 2013); VII Międzynarodowa Sesja Naukowa Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego (Wolin, 2013); П'яті Новицькі читання (Запоріжжя, 2013); всеукраїнська наукова конференція «Переяславська рада 1654 року і доля українського народу» (Переяслав-Хмельницький, 2014).

Публікації. Фактичний матеріал, теоретичні узагальнення, висновки дисертаційного дослідження відображені в 34 публікаціях, серед яких індивідуальна монографія та 22 статті у фахових періодичних виданнях (у т. ч. в 4 закордонних).

Структура дисертації складається зі вступу, п'яти розділів (14 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків (окремий том). Повний обсяг дисертації 869 сторінок, обсяг основного тексту, без таблиць, що зайняли більше сторінки, склав 400 сторінок. Список використаних джерел та літератури налічує 2031 позицію (1410 позицій рукописних джерел, 199 – виданих джерел, 422 – літератури).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і новизну наукового дослідження, визначено зв'язок з науковими програмами, об'єкт і предмет, сформульовано мету й завдання роботи, окреслено хронологічні та територіальні межі, названо основні

методи дослідження, вказано на практичне значення одержаних результатів, подано відомості про апробацію, охарактеризовано структуру дисертації.

У першому розділі – «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження», який складається з трьох підрозділів, розглядається стан наукової розробки теми, джерельна база, обґрунтовано вибір, постановка проблем, методологія дослідження.

Аналізуючи досягнення історіографії в дослідженні поставленої проблеми, вказуємо на цінність загальних праць та досліджень окремих ключових проблем з історії XVII–XVIII ст. таких істориків, як Д. Багалій, Д. Бантиш-Каменський, В. Борисенко, В. Брехуненко, В. Голобуцький, М. Грушевський, О. Гуржій, І. Джиджора, Д. Дорошенко, В. Дядиченко, О. Єфименко, М. Костомаров, М. Крикун, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, О. Лазаревський, С. Леп'явко, В. Липинський, Д. Міллер, Ю. Мицик, В. Модзалевський, О. Моця, В. Мякотин, О. Оглоблин, А. Пашук, М. Петровський, О. Путро, В. Сергійчук, В. Смолій, О. Сокирко, В. Степанков, К. Стецюк, А. Стороженко, О. Струкевич, Т. Таїрова-Яковлєва, Т. Чухліб, В. Щербак, Н. Яковенко[1], у яких розглядалися різноманітні

[1] Багалей Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII в. / Д. Багалей // Киевская старина. – 1883. – Т. 7 : Декабрь. – С. 560–592; Бантыш-Каменский, Д. История Малой России : в 4 ч. – 2-е изд. /Д. Бантыш-Каменский. – М. : Типография С. Селивановского, 1830. – Ч. 2 : От присоединения сей страны к Российскому государству до избрания в гетманы Мазепы. – 4, 223, 62 с.; Борисенко В. Й. Еволюція соціальної структури населення Гетьманщини / В. Й. Борисенко. – К. : НПУ імені М. Драгоманова, 1997. – 151 с.; Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. – К. : Наукова думка, 1986. – 263 с.; Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 538 с.; Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 7 : Козацькі часи – до року 1625. – 624 с.; Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 8 : Роки 1626–1650. – 856 с.; Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський / О. Гуржій. – К. : Інститут історії України, 1998. – 207 с.; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко : огляд його життя і політичної діяльності : видання Української Вільної Академії наук у США / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – 712 с.; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / В. Дядиченко. – К. : Видавництво АН УРСР, 1959. – 530 с.; Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба / А. Ефименко // Южная Русь : очерки, исследования и заметки. – СПб, 1905. – Т. 1 – С. 145–199; Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы / Н. Костомаров // Собрание починений. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1905. – Кн. 6, т. 16. – XV, 815 с.; Крикун М. Між війною і радою : козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття : статті і матеріяли / М. Крикун. – К. : Критика, 2006. – 471 с.; Крип'якевич, І. П. Богдан Хмельницький / відп. ред.: Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-е вид., випр. і доп. – Львів : Світ, 1990. – 408 с.; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Б. Крупницький. – К. : Україна, 2001. – 240 с.; Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба / Б. Крупницький. – К. : Україна, 2004. – 288 с.; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии : материалы для истории заселения, землевладения и управления : в 3 т. / А. Лазаревский. – К. : Тип. К. Н. Милевского, 1888; Липинський В. Україна на переломі : 1657–1659 : замітки до історії українського державного будівництва у XVII-ім ст. / В.Липинський // Твори, архів, студії. – Філадельфія : Сх.-Європейський дослід. ін-т ім. В. К. Липинського, 1991. – Т. 3. – 346 с.; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К. : Типо-литография «С. В. Кульженко», 1908–1912. – Т. 1–4.; Модзалевский В. Л. Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорноуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в

проблеми становлення козацької держави, зокрема, соціальні процеси й структура тогочасного суспільства. У соціальній структурі історики лише виокремлювали досліджувані групи (значне військове товариство, бунчукове товариство, значкове товариство). Загальні праці слугували автору для формування уявлення про процеси в державі й надавали фактологічний матеріал про персоналії неурядової старшини та їх діяльність. Важливими для дослідження стали спеціалізовані праці, що стосуються джерел загалом та їх окремих видів, написані Г. Карповим, П. Клименком, М. Ковальським, О. Левицьким, Ю. Мициком, Н. Ченцовою, Г. Швидько[2]. Ці розвідки не лише допомагали формулювати пошукові орієнтири й спрямовували архівні розшуки, а й слугували джерелом фактологічного матеріалу.

Єдиним до цього часу було спеціальне монографічне дослідження Л. Окіншевича про значне військове товариство, написане на початку 30-х років

состав Лохвицкого уезда / В. Л. Модзалевский // Лохвицкий исторический сборник. – К., 1906. – С. 219–409; Моця О. П. Зрада й донос у контексті дослідження діяльності І. Мазепи / О. П. Моця // Український історичний журнал. – 2012. – № 5. – С. 65–76; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба; Л. Винар (ред.). – 2-ге вид., доп. – Нью-Йорк : К. : Українське історичне товариство [та ін.], 2001. – 461 с.; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники і прибічники / С. Павленко. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2004. – 602 с.; Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. : (1648–1782) / А. Пашук. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 179 с.; Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. : (некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития) / А. И. Путро. – К. : Выща школа, 1988. – 142 с.; Сергійчук В. І. Армія Богдана Хмельницького / В. І. Сергійчук. – К. : Аграрна наука, 1996. – 254 с.; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. : (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : ВД «Альтернативи», 1999. – 351 с.; Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини : (інтегральний погляд на питання) / О. Струкевич. – К. : Інститут історії України, 2002. – 533 с.; Таїрова-Яковлєва Т. Іван Мазепа і Російська імперія : історія «зради» / Т. Таїрова-Яковлєва. – К. : ТОВ «Видавництво «КЛІО». – 2013. – 403 с.; Яковлєва Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради–2 до Андрусівської угоди : (1659–1667 рр.) / Т. Яковлєва. – К. : Основи, 2003. – 643 с.; Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України : (остання чверть XVII ст.) / Т. Чухліб. – К. : Інститут історії України НАН України, 1996. – 90 с.; Чухліб Т. Козаки і монархи : міжнародні відносини ранньомодерної Української держави : 1648–1721 рр. / Т. Чухліб. – 3-тє вид., випр. і доповн. – К. : Видавництво імені О. Теліги, 2009. – 616 с.

[2] Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии, относящихся за время: 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года / Г. Карпов. – М. : Тип. Грачева, 1870. – 180 с.; Клименко П. Компути і ревізії XVIII ст. / П. Клименко. – К. : ВУАН, 1930. – 185 с.; Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. : учебное пособие / Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыцык. – Днепропетровск : Из-во ДГУ, 1984. – 84 с. Левицкий, О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии / О. И. Левицкий // Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. – М., 1902. – Т. 2. – С. 55–82.; Швидько Г. К. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. / Г. К. Швидько // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ : Генеза, 2001. – С. 317–329; Швидько Г. К. Наукова цінність джерел економічно-статистичного характеру : (на прикладі ревізьких книг) / Г. К. Швидько // Українська археографія : сучасний стан та перспективи розвитку : тези доповідей республ. наради, грудень 1988 р. – К., 1988. – С. 89–91.

минулого століття й видрукуване в 1948 р.[3] У працях про центральні установи України-Гетьманщини історик розпочав розгляд історії значного товариства та його участі в раді старшин. Досягненням ученого стала науково виважена інтерпретація багатьох аспектів зародження, становлення та еволюції старшини не на урядах. Йому вдалося обґрунтувати базові тези про феодальний тип служби товариства з власної маєтності та зібрати чимало даних про службові доручення (25 доручень для бунчукових товаришів, 43 – для значкових, 16 – для військових), розпочати дослідження кількісного й соціального складу різних розрядів товариства, форм прийняття й виключення зі складу товариства, відомостей про їх вік, звернути увагу на ліміт для значкового товариства, встановлений у 1734 р. та категорії товариства, якими цей ліміт козацька влада обходила. Учений вивчав систему привілеїв і пільг значного товариства, його участь у діяльності інститутів влади. Він єдиний намагався дослідити процеси становлення значного товариства у XVII ст. та розпочав вивчення часу появи та етапів становлення бунчукового й значкового товариства. Водночас використання для аргументації розрізнених прикладів, що представляли хронологічно віддалені періоди, інколи приводило дослідника до самозаперечень. Основні висновки історика, включно з помилковими, зустрічаємо в працях наступників.

Досліджуючи українську еліту та її інтеграцію в російське дворянство, канадський історик З. Когут побіжно розглядав проблеми неурядової старшини[4]. Виходячи з загальних уявлень про старшину не на урядах, учений поруч із далекосяжними думками про необхідні напрями досліджень у цій царині вважав «значне військове товариство» формальною організацією нової шляхти й вживав цей анахронічний для середини й кінця XVIII ст. термін на позначення всіх спільнот неурядової старшини (бунчукового, військового й значкового). З. Когут звертав увагу на особливу важливість реконструкції особового складу еліти для наступних кроків у дослідженні різних проблем її історії.

Важливий внесок у вивчення історії неурядової старшини зробила В. Панашенко[5]. Дослідниця опублікувала реєстри товариства XVIII ст., проаналізувала історію чинів неурядової старшини XVIII ст., розглянула різні аспекти функціонування товариства, акцентувала на зацікавленості неурядової старшини торгівельними справами та промислами, тоді як Л. Окіншевич ці питання оминув увагою. В. Панашенко вказала на соціальну неоднорідність серед

---

[3] Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окіншевич // Записки наукового товариства імени Шевченка. – Мюнхен : Заграва, 1948. – Т. CLVII : Праці Історико-Філологічної Секції. – 223 с.

[4] Когут З. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство / З. Когут // Коріння ідентичності : студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К. : Критика, 2004. – С. 46–79; Його ж. Російський централізм і українська автономія : ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / З. Когут – К. : Основи, 1996. – 317 с.

[5] Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини : (друга половина XVII – XVIII ст.) / В. В. Панашенко. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – 212 с.; Панашенко В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині / В. Панашенко // Істину встановлює історія : зб. на пошану Ф. П. Шевченка / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2004. – Т. 2 : Наукові студії. – С. 291–347.

бунчукових («первостатейність» і «второстатейність» товаришів у середині XVIII ст.), здійснила порівняльний аналіз володінь козацької старшини Чернігівського полку на час Генерального слідства про маєтності 1729–1730 рр., показавши володіння частини бунчукових товаришів.

Вагомими для вивчення початкового етапу становлення інституту «товариства» до 1648 р. стали праці низки польських (К. Гурського, Т. Кожона, М. Кукеля, Я. Герлаха, Б. Барановського, Є. Теодорчика, Л. Колянковського, Я. Віммера, З. Сперальського, Г. Віснера, Є. Януса, Л. Василевського, М. Нагельського, М. Плевчинського, Т. Грабарчика, Є. Урвановича, В. Томкевича, В. Серчика, Т. Хинчевської-Хеннель, З. Вуйціка, М. Франца)[6] та українських істориків (М. Грушевського, Н. Яковенко, С. Леп'явка, В. Щербака, П. Саса, В. Брехуненка, О. Сокирка)[7]. У роботах учені шляхом залучення широкої

[6] Górski K. Historya jazdy polskiej. – Kraków, 1894; Kukiel, M. Skład narodowy i społeczny wojsk koronnych za Sobieskiego // Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby. – Kraków 1938. – T. 2. – S. 43–441; Baranowski B. Organizacja i skład społeczny wojska polskiego w połowie XVII w., [w:] Polska w okresie drugiej wojny północnej. – Warszawa, 1957. – T. 2.; Janas E. Społeczne aspekty rozwoju husarii w latach 1648-1667 na przykładzie chorągwi hetmana wielkiego koronnego Stanisława Potockiego i wojewody sandomierskiego Władysława Myszkowskiego / E. Janas, L. Wasilewski // Studia i Materialy do Historii Wojskowośći. – Wiockiw. – 1981. – T. 23. – S. 65–112; Nageielski M. Chorągwie husarskie Aleksandra Hilarego Połubińskiego i króla Jana Kazimierza w latach 1648–1666 : Przycznek do badań składu społecznego wojska polskiego w połowie XVII wieku // Acta Baltico-Slavica. – Wroclaw : Warszawa : Kraków : Gdańsk : Łódź, 1983. – T. 15. – S. 77–138; Nageielski M. Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632–1648) // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 1991. – T. 1, z. 4. – S. 791–816; Plewczyński M. W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej Armii Koronnej w latach 1500–1574. – Siedlce, 1995. – 323 s.; Plewczyński M. Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI wieku. – Warszawa, 1985. – 314 s.; Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od shylku XVI do polowy XVII w. – Warszawa, 1985; Tomkiewicz W. O składzie spolecznym i etnicznym Kozaczyzny Ukrainnej na prełomie XVI–XVII wieku // Przegląd Historyczny. – 1948. – T. 37. – S. 249–260; Teodorczyk J. Wojskowość polska w pierwszej połowie XVII wieku // Historia wojskowości polskiej : wybrane zagadnienia. – Warszawa, 1972. – S. 177–193; Urwanowicz J. Wojskowe sejmiki. Koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku. – Białystok, 1996. – 265 s.; Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku : geneza i character. – Toruń, 2012. – 255 s.

[7] Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – 286 с.; Його ж. Українське козацтво на державній службі : (початковий період) / С. Леп'явко // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 57–62.; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану : друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К. : ВД «КМ ACADEMIA», 2000. – 295 с.; Щербак В. Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI – першої половини XVII ст. / В. Щербак // Істину встановлює суд історії : зб. на пошану Ф. П. Шевченка / НАН України, Інститут історії України. – К., 2004. – Т. 2. – С. 183–193; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття : Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – Вид. 2-е. – К. : Критика, 2008. – 469 с.; Сас П. М. Політична культура українського суспільства : (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П. М. Сас. – К. : Либідь, 1998. – 295 с.; Сас П. М. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути : (1617–1618 рр.) / П. М. Сас. – Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2010. – 512 с.; Сокирко О. Лицарі другого сорту : наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. : наукове видання / О. Сокирко. – К. : Темпора, 2006. – 280 с.; Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні

документальної основи розглядали проблеми організаційної структури польського й козацького війська, їх взаємовпливи, аналізували питання формування та еволюції козацького стану.

Новий поштовх вивченню історії неурядової старшини дав історик В. Кривошея[8]. Його дослідження історії козацької старшини базуються на встановленні та аналізі персонального складу. Учений запровадив до наукового вжитку термін *неурядова старшина*, проте не дав визначення. У численних працях науковця з генеалогії козацької старшини міститься багато інформації про неурядову старшину, включно з короткими характеристиками статусу різних чинів та його змін, розвитком ідеї про зв'язок між урядом і званням значного товариша. Він вказав, що до значного військового товариства входили особи, відставлені, як мінімум, з урядів сотника чи отамана полкового міста. Особливим внеском В. Кривошеї у вивчення історії неурядової старшини стало започаткування ним процесу встановлення її персонального складу за рахунок уведення до наукового обігу нових архівних джерел та згрупування інформації виданих документальних збірок.

Цікаві ідеї та спроби розглянути окремі аспекти функціонування неурядової старшини знаходимо в працях О. Репана, С. Павленка, О. Горяги[9]. У дослідженні історії старшини слобідських полків В. Маслійчука при характеристиці інституту підпрапорних вказується на їх подібність значковим товаришам Гетьманщини[10].

Дослідник В. Горобець, вивчаючи різні аспекти розвитку влади й соціуму Гетьманату, звернувся до проблем історії неурядової старшини[11]. На позначення значного товариства XVII ст. та чинів XVIII ст. (бунчукових, військових і значкових товаришів) учений обрав інший термін – *безурядова старшина*. Він не подав його дефініції, але послідовно використовував в усіх публікаціях. Дослідження В. Горобця окремо не присвячувалися неурядовій старшині, проте

Європи : типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / В. Брехуненко. – К. ЗАТ "Віпол", 2011 – 503 с.

[8] Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини : (персональний склад та генеалогія : 1648–1782 рр.) / В. Кривошея. – К. : ІПіЕД НАНУ, 1998. – Ч. 1. – 269 с.; Його ж. Козацька еліта Гетьманщини. / В. Кривошея. – К., 2008. – 452 с.; Його ж. Козацька старшина Гетьманщини : енциклопедія / В. Кривошея. – К. : Стилос, 2010. – 792 с.

[9] Репан О. Іржа на лезі : лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років / О. Репан. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. – 195 с.; Горяга О. В. Інститут значкових товаришів Гетьманщини наприкінці XVII–XVIII ст. / О. В. Горяга // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – Вип. 30. О. : Юрид. л-ра, 2007. – С. 533–537;

[10] Маслійчук В. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. : дослідження /В. Маслійчук. – Ін-т сусп. дослідж., Харківське іст.-філол. т-во. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2009. – 356 с. – Бібліогр.: с. 287–309.

[11] Горобець В. Влада та соціум Гетьманату : дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України : монографія / В. Горобець. – К. : Інститут історії України, 2009. – 271 с.; Його ж. Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви / В. Горобець // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 51–66.; Його ж. Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату : (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.) / В. Горобець // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 49–67.

характеризуючи загальні процеси, наприклад, посилення проявів непотизму в старшинському середовищі, дослідник проаналізував проблему на прикладах неурядової старшини.

Джерельну базу дослідження склали опубліковані та рукописні документи зі сховищ українських, російських та польських архівів. Кількість та інформаційний потенціал джерел уможливили виконання основних дослідницьких завдань. Список використаних рукописних джерел складається з 1410 позицій, друкованих документів і збірок – 198. Серед них прийнято виділяти актові, що поділяються на публічно-правові та приватні, судово-слідчі, обліково-статистичні, різновидом яких є фіскальні та наративні джерела. Важливими серед публічно-правових стали універсали та інші акти козацької держави. Із відомих сьогодні 333 універсалів неурядовій старшині періоду 1648–1708 рр. гетьманами було надано 245 універсалів, генеральною старшиною й полковниками – 88. Значимими виявилися приватні акти: заповіти, купчі, чолобитні, договори оренди, документи про розподіл майна та ін. Різноманітні акти зберігалися в родинних архівах та вносилися на міські уряди. Актові книги (опубліковані й рукописні з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Київ (далі ЦДІАК України) та Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ)) останніх стали неймовірно цінним джерелом для дослідження. Вони донесли не лише персональний склад різних груп значного товариства, а й дозволили простежити еволюцію ієрархії неурядової старшини, її соціальний та майновий стан, основні доручення та родинні зв’язки. В актових книгах фіксується й інший вид джерел – судово-слідчі документи, які виявилися важливими для дослідження різних аспектів історії неурядової старшини. У XVIII ст. великий масив матеріалів судових справ у силу складної системи існуючих на українських землях судів був розпорошений між багатьма інституціями. Найбільше таких документів містять фонди ЦДІАК України: ф. 51 – Генеральна військова канцелярія (ГВК), ф. 56 – Генеральний військовий суд (ГВС), ф. 53 – перша Малоросійська колегія (І МК), ф. 54 – друга Малоросійська колегія (ІІ МК), фонди намісництв, полкових і сотенних канцелярій, магістратів, земських, підкоморських судів тощо. Обліково-статистичні та фіскальні джерела об’єднують різноманітні види документів, що стали найбільш інформативними й вагомими для дослідження історії неурядової старшини. До таких відносимо: присяги, компути (реєстри, списки), відомості про старшину, ревізії (включно з Рум’янцевською ревізією, ф.57), «казки» про службу, послужні та формулярні списки, сповідні відомості й метричні книги та інші. Найважливішими з комплексних джерел стали присяги та ревізії (ЦДІАК України, ф. 51, 80; ІР НБУВ, ф. І; Російський державний архів давніх актів у м. Москва (РДАДА), ф. 140, ф. 229, ф. 248). Не меншу вагу мали компути, списки грошових державних позик товариства, «казки» та формулярні списки. Інформативними щодо власності неурядової старшини були різноманітні рукописні та надруковані описи млинів, лісів, річок, пасік, рибних ловів, винокурень та шинків у різних адміністративних одиницях, а також публікації локальних переписів посполитих дворів, що знаходилися у власності урядників та неурядової старшини окремих полків. Надзвичайну вагу для

дослідження мали «казки» про службу товаришів, на основі яких пізніше укладалися формулярні й послужні списки. Для висвітлення останнього етапу історії неурядової старшини важливими стали фонди другої Малоросійської колегії (ф.54), фонди намісницьких правлінь (ф.193, 206), канцелярії малоросійського генерал-губернатора (ф.763), а також опубліковані описи намісництв. Серед наративних джерел цінними виявилися листи, щоденники, записні книжки, літописи та автобіографії. Виділяються листи й щоденники, починаючи з листів польських можновладців і щоденника Е. Лясоти й завершуючи листами гетьманів та щоденниками старшини. Особливої ваги набув щоденник майбутнього підскарбія, а в час написання бунчукового товариша Я. Марковича. Попри цінність для дослідження всіх видів джерел, першочергове значення все ж мали обліково-статистичні. Важливими для історії неурядової старшини завдяки комплексному характеру є присяги, компути, різноманітні реєстри, ревізії, відомості, послужні й формулярні списки. Використана джерельна база відзначається різноманітністю, що дозволило виконати поставлені в дослідженні завдання встановлення персонального складу й вивчення різних аспектів історії неурядової старшини.

Дослідження проводилося на основі принципів історизму з його основними архетипами (ідеї ґенези та еволюції), об'єктивності та виходячи з хронологічного принципу, базованого на лінеарній концепції часу. Використовувалися принципи й методи неконвенційної історії, із притаманними їй суб'єктивністю в сприйнятті об'єкта, зацікавленістю цінностями носіїв, інтересом до функціональних зв'язків. Основними методами дослідження стали загальнонаукові методи аналізу й синтезу історичних явищ, історико-критичний та структуралістський. Останній спирається на тезу, згідно з якою будь-яке явище є системою, що її утворюють простіші елементи. При цьому поєднано дві концепції такого підходу – функціоналістську й культурно-антропологічну. Використовувалися також ретроспективний, історико-порівняльний підходи та метод періодизації. Персоніфікація неурядової старшини дозволила оперувати іменами більше 13 тисяч її представників. Робота з чисельними списками, аналіз зведених цифрових даних вимагали залучення квантитативних методик. Соціологічний та економічний інструментарій застосовувався при порівнянні списків товариства на всіх рівнях із метою з'ясування індексу стабільності персонального складу, рівня непотизму всередині кожної спільноти та всієї сукупності загалом, визначенні рівня службової зайнятості та функціональних пропорцій. Без математичних та статистичних методів неможливо було б дослідити й порівняти економічну спроможність різних розрядів неурядової старшини (та окремих представників у межах конкретної спільноти) нести службу, належну їй за традицією. При реконструкціях окремих спільнот неурядової старшини застосовувався просопографічий аналіз. Максимально фіксувалися життєві шляхи товаришів, їх кар'єра, форми шлюбної солідарності, контакти з іншими представниками групи та міжгрупові контакти. У ході дослідження застосовано так звану практичну методологію як таку, що постає на основі аналізу даних і для цього створену. Методологія при цьому розглядається як набір дослідницьких практик, що сприяють появі теорій малого обсягу. При цьому теорія розуміється як набір пояснювальних понять та конструкцій, що

уможливлюють концептуалізацію та інтерпретацію досліджуваних явищ. Її застосування дозволило сформулювати основні поняття. Одним із базових у методології дослідження став історико-критичний метод у роботі з джерелами. Для достовірності результатів застосовувалася методика виявлення й аналізу якомога більшої кількості документів з одночасною фіксацією особового складу того чи іншого чину товариства (компутів, присяг, ревізій, загальнодержавних позик та ін.). Такий підхід убезпечив від помилок, що виникають при інтерпретації одиничних прикладів. Важливим у дослідженні стало одне з правил критичного методу: розрізнення в архівному й опублікованому джерельних масивах оригіналів і копій документів, що дозволило виявити елементи культурного приписування. Головним об'єктом дослідження стала сукупність «неурядова старшина». Упродовж XVII–XVIII ст. у ній виділилися й функціонували чотири спільноти: значне / товариство військове, бунчукове товариство, значкове товариство та військове товариство. Для аналізу кожної спільноти було виділено критерії відмінності й створено моделі дослідження, а також запропоновано їх дефініції. Неурядова старшина – це козацька старшина, що на певний конкретний момент не займала уряду; перебуваючи в запасі, носила звання значного товариша військового / товариша військового, товариша полку чи сотні (XVII – початок XVIII ст.) або мала чин бунчукового, значкового чи військового товариша (XVIII ст.); служила з власної маєтності, виконуючи функції, передбачені традицією й законом для старшинської верстви та користувалася всіма пільгами та привілеями свого стану. Кожен із складників-спільнот неурядової старшини залежно від статусу мав різне адміністративне й судове підпорядкування.

Отже, зібрана джерельна база та проаналізовані досягнення попередників дозволили провести дослідження історії неурядової старшини, застосувавши історичний і міждисциплінарний методологічний інструментарій. При цьому визначено ключові поняття, такі як «неурядова старшина», «бунчуковий товариш», «значковий товариш» та «військовий товариш». Встановлено еволюцію неурядової старшини від традиційних звань до чинів із чітким юридичним статусом.

У другому розділі – «Значне товариство до виникнення стабільних чинів неурядової старшини (середина XVII – перша чверть XVIII ст.)» розглянуто походження інституту «товариства», етапи еволюції різних груп товариства та термінів, що їх позначали, структуру, ієрархію, основні функції та персональний склад неурядової старшини козацької держави того періоду.

Інститут «товариства» як прототип неурядової старшини козацької держави сформувався в козацькому середовищі задовго до 1648 р. Він постав на основі власної запорозької традиції, у якій виокремилися значні й заслужені козаки/товариші під впливом військової традиції Речі Посполитої. Українські козаки та шляхта ще в XVI ст., перебуваючи в різному статусі на службі польських королів, магнатів та прикордонних старост, затягуючись до польської оборони поточної та кварцяного війська через особистий найм, були добре знайомі з товариською системою польських кінних та піших хоругв. Пізніше багато запозичень знайде вияв у козацьких традиціях. Наприклад, очевидна подібність за функціями куреня значного товариша (пізніше б. т., з. т.) та почту товариша

хоругви. Ротмістри підпрапорних є прямою аналогією з ротмістрами хоругв, а в значковому товаристві їм відповідали отамани. Поява реєстрового козацького війська прискорила формування значного товариства. У 20-х роках XVII ст., після Куруківської угоди, розпочався якісно новий етап у формуванні значного товариства. Він визначався появою територіальних полків, на основі яких сформувалися основні козацькі структури після 1648 р. Із появою козацької держави еволюція неурядової старшини пришвидшилася. Унаслідок цього до середини 60-х років XVII ст. з'явилося кілька термінів на її позначення: «товариш наш», «товариш військовий», «товариш сотні», «товариш полковий», «товариш заслужений у Війську», «товариш значний військовий». Усі вони насамперед виділили неурядову старшину з козацького загалу, що не виключало вживання в цей період щодо значного товариства терміна «козак» у широкому розумінні слова.

Товариство військове значне в середині XVII – першій чверті XVIII ст. включало всю старшинську верству козацької держави. Значний / військовий товариш – це своєрідне військове звання старшини, що за звичаєм вживалося з іменем як урядників, так і неурядової старшини. Перебування значного товариша на уряді підвищувало його соціальний та майновий статус, прискорювало кар'єрний ріст. На практиці згадки про військове звання урядників у документах були необов'язковими – достатньо було назви посади. Старшина не на урядах, навпаки, змушена була всіляко підтримувати високий соціальний статус і робила це завдяки підкресленню традиційного звання «значний / товариш військовий» при кожній нагоді. Це привело в кінці XVII ст. до закріплення в документах та свідомості населення терміну «значний/товариш військовий» за неурядовою старшиною. Особливість неурядової старшини другої половини XVII ст. проявилася в її певній залежності від урядів / посад. Якщо в наступному столітті, коли сформуються бунчукове й значкове товариство, їхнє перебування на урядах буде бажаним, але необов'язковим, то в часи становлення інституції займання урядів було однією з найважливіших умов підтримання статусу та ієрархічного зростання в значному товаристві. Саме нестабільність становища старшини за відсутності уряду призвела в майбутньому до створення окремих чинів неурядової старшини, зіставних із посадами, що забезпечувало носіям відповідний статус та привілеї. Старшина, яка займала значні уряди в державі чи була відставлена від таких урядів, у кожному випадку носила звання значного / товариша військового.

Для всебічного дослідження інституту «значного / товариства військового» встановлено персональний склад неурядової старшини другої половини XVII – початку XVIII ст. Він зафіксований у різноманітних реєстрах та окремих документах тієї доби (особовий склад товариства винесено в таблиці та додатки). На основі персонального складу можемо побачити ієрархію неурядової старшини XVII ст. У ній чітко виділяються сотенний і полковий рівні: товариш сотні й військовий товариш (товариш полку, значний товариш військовий). Товариш сотні через тривалу військову службу, участь у справах сотенного уряду та займання посад городового отамана й сотника піднімався в ієрархії на вищий рівень. Полковий рівень мав власну ієрархію, що так і не викристалізувалася остаточно й на початку XVIII ст. була витіснена новими чинами неурядової старшини. Шляхом

аналізу зібраних даних, доведено що в 70–80-х роках XVII ст. терміни «товариш полку», «військовий товариш» та «значний товариш військовий» були взаємозамінними й вживалися діловою номенклатурою як синоніми. Водночас із кінця 80-х років у структурі полкового рівня неурядової старшини починає вирізнятися група «значних товаришів військових», що мала вищий соціальний статус. У документах зафіксовано диференціацію серед значних військових товаришів «першої та другої статті», «старших і молодших». З'являється невелика група товариства, наближена до гетьмана, що отримує універсали про «особливу оборону», звільнення з-під юрисдикції полковників, служить гетьманськими дворянами, а деякі з них на початку XVIII ст. наголошують на такій формі звання, як «значний товариш Війська Запорозького». Це свідчить про намагання частини неурядової старшини закріпити свій відмінний від загалу значного військового товариства статус. Процес перейшов у якісно нову фазу з початком гетьманування І. Скоропадського, коли таким неурядовим старшинам надається чин «бунчукового товариша». Звання «значний військовий товариш» та «військовий товариш» продовжували функціонувати поруч із новими чинами «бунчуковий» і «значковий» товариш до кінця 20-х років XVIII ст. і вживалися одночасно стосовно однієї особи.

Неурядова старшина так само, як урядники та рядові козаки, мала полкову територіальну належність. Як правило, товариство перебувало в складі того полку, на території якого проживало й мало більшу частину маєтностей, хоча це не виключало можливості володіння маєтностями в інших полках. При потребі товариш міг перейти на службу в інший полк, особливо, коли це траплялося через отримання уряду в іншому полку. Перебування в складі певного полку не означало обов'язкового підпорядкування полковнику. Рівень підпорядкування значного товариства залежав від звання. Товариші сотень підпорядковувалися сотнику. Владне підлягання військових товаришів / значних товаришів військових протягом XVII ст. не вирішувалося однозначно, як у випадку з чинами неурядової старшини наступного століття. Більша частина товариства виконувала накази й полковників, і центральної влади. Питання виведення з-під влади полковника вирішувалося індивідуально, і кількість таких значних товаришів військових була невелика. Статус і повноваження товаришів на різних рівнях (полковому та генеральному) відрізнялися. Одні при виконанні функцій представляли полкову владу, інші – владу гетьмана, яка делегувалася товаришам через універсали на доручення. Незважаючи на відсутність юридичного обґрунтування, високий соціальний статус значних товаришів військових у традиційному українському суспільстві XVII ст. не викликав сумніву в співгромадян. Документи свідчать про шанобливе ставлення до значного товариства. Воно визначалося не лише узаконенням їх влади шляхом «перенесення» її указами гетьмана чи полковника. Більш дієвим був фактор їхньої належності до військового співтовариства (Війська Запорозького), точніше – до його верхівки. В очах співвітчизників значні товариші заслужили право на владу тривалою кривавою службою на благо Вітчизни.

Неурядова старшина була складовою старшинської еліти, нерозривно пов'язаною з урядами та привілеєм/обов'язком участі в роботі рад та засідань урядів різних рівнів. Між урядом та званням у той час існувала пряма залежність.

Генетичний зв'язок між урядниками й неурядовою старшиною в межах значного товариства дав змогу простежити додаткову структуру товариства, в основі якої лежали попередні уряди значних товаришів. Виявилася залежність між попереднім урядом та традиційним (неюридичним) рівнем підпорядкування товариша в неурядовій ієрархії. Спроба встановити структуру неурядової старшини XVII ст. за попередніми урядами зроблена лише в кількох полках. Визначальною стала джерельна база. Виявлено таку попередню структуру в полках Чернігівському, Полтавському, Гадяцькому й Миргородському. У Чернігівському полку щодо структури проаналізовано списки товариства 1676 р. (відомі попередні уряди 53% товариства) і 1682 р. (відомі уряди 48%), у Гадяцькому лише 1676 р. (відомі попередні уряди 26% товариства). Найбільше інформації по Чернігову 1676 р. (15 осіб), де структура попередніх урядів така: генеральні – 2 (13%), полковник – 1 (7%), сотники – 3 (20%), слуги гетьмана і в. т. – 2 (13%), нічого не відомо про попередні уряди 7 (47%) товаришів. Такі фрагментарні дані не дозволяють наразі встановити достовірну структуру неурядової старшини за попередніми урядами в цих полках навіть для конкретного року. У Миргородському й Полтавському полках для виявлення структури взято складені нами персональні списки товариства полку до 1708 р. та зіставлено їх з відомими реєстрами цих полків. У Полтавського полку з 1648 р. до 1708 р. відомо імена 39 полковників, 16 обозних, 23 суддів, 19 писарів, 28 осавулів, 13 хорунжих, 40 отаманів городових, включаючи наказних. Порівняння полкових урядників зі списком встановленої нами неурядової старшини полку в той же період дає такі цифри: 28 із 39 осіб (72%) на полковницькому уряді фіксуються в числі військового товариства полку; із 16 обозних – 12 (75%); з 23 суддів – 18 (78%); з 19 писарів – 4 (21%); з 28 осавулів – 19 (68%); з 13 хорунжих – 4 (31%); із 40 отаманів городових полтавських – 32 (80%). Отже, за відомими сьогодні даними, 66% урядників надалі фіксуються серед верхівки неурядової старшини полку. Мале представництво в товаристві колишніх писарів має пояснення. Полкові писарі займали лише цей уряд, й основна причина криється в доволі незначній на той час кількості високоосвічених людей, які могли б забезпечити необхідний рівень ведення канцелярської справи в полку за відсутності полкової канцелярії як такої. Саме тому й не було плинності на уряді писаря. Тут проаналізовано лише вищий, полковий рівень представництва. Здійснити подібне на всіх рівнях значного товариства в усіх полках поки що заважає брак джерел.

Звання значного/товариша військового мало широкий вжиток у досліджуваний період. Зі званням «військового товариша» служили протягом XVII – на початку XVIII ст. військові канцеляристи, гетьманські дворяни й слуги. Також звання значних товаришів військових/товаришів військових мали особи, що займали господарські посади (господарів, старост, управителів, економів, дозорців) у полках чи гетьманських маєтностях. Більша частина перелічених осіб фіксується серед неурядової старшини в період появи сталих чинів.

Інститут «значного товариства» притаманний не лише територіальним полкам, а також охотницьким, слобідським і Запорозькому кошу. Саме на Запорожжі в кінці XVI ст. він і почав формуватися. Тобто інститут «значного товариства» був

невід'ємною складовою козацької традиції, після 1648 р. еволюціонував і набрав нових форм, поширюючись на всі структури козацького війська. В охотницьких полках і на Січі бачимо товаришів військових, на Слобожанщині – значних козаків і військових товаришів, із яких до 1714 р. сформувався розряд товаришів «підпрапорних».

Неурядова старшина XVII ст. користувалася правами й привілеями козацького старшинського стану та виконувала функції, передбачені для неї звичаєвим правом. Товариство мало судовий імунітет певного рівня, звільнялося від сплати більшої частини податків, мало різноманітні пільги у вигляді права на отримання ґрунтів та іншої нерухомості за службу, права на заняття промислами та інше. Основною функцією неурядової козацької старшини була військова служба. Також існували цивільні функції: дипломатична, представницька, судова, адміністративна, господарсько-фінансова. У межах функцій значне товариство виконувало численні доручення та завдання, що забезпечували існування козацької держави. Усі види служби виконувалися з власної маєтності.

Отже, протягом XVII ст. неурядова козацька старшина у вигляді значного товариства пройшла шлях від появи свого прототипу – соціального інституту «товаришів» перед 1648 р. до сталих чинів за часів гетьманування І. Скоропадського. На етапі становлення та еволюції неурядова старшина була досить стратифікована, послуговувалася кількома військовими званнями, виконувала належні їй за традицією суспільні функції та володіла відповідними привілеями.

У третьому розділі – «Бунчукове товариство Гетьманщини XVIII ст.» досліджено час появи, сутність (дано визначення), права й функціональні обов'язки, статус, економічне підґрунтя впливовості, динаміку чисельності та персонального складу найвищого чину неурядової старшини Гетьманщини XVIII ст.

Бунчукове товариство як окремий чин та найвища категорія неурядової старшини остаточно оформилося на початку XVIII ст. протягом гетьманування І. Скоропадського. Сутність інституції «бунчуковий товариш» формувалася протягом попереднього тривалого часу, шляхом еволюції гетьманської влади та значного товариства військового. Бунчуковий товариш – це значний товариш військовий, який служив у сталому чині під бунчуком, вписувався до компуту бунчукового товариства, чим юридично визначалося призначення, підпорядковувався судово й адміністративно гетьману та центральним установам, виконував обумовлені традицією обов'язки та мав права й привілеї, характерні для еліти старшинського прошарку.

Кількість бунчукових товаришів у перших компутах часів І. Скоропадського близька до сотні осіб вказує на походження цієї спільноти з давнього гетьманського почту в сто значних козаків, відомого з часів Б. Хмельницького. Гетьманський супровід слугував своєрідною оздобою й виконував представницьку функцію. Значні товариші військові при гетьманах реалізовували численні доручення в межах різних функцій. На відміну від служби бунчукових товаришів часів гетьмана І. Скоропадського, у XVII ст. виконання таких функцій ще не відбувалося на сталій

основі та не фіксувалося окремим компутом. Значне товариство не на урядах налічувало до півтисячі осіб. Напевно, для виконання почесної служби в числі представницьких ста персон при рейментареві відбувалася ротація товариства. Для постійної служби при гетьмані залишалася менша кількість значного військового товариства (8–12 чоловіків), їх називали гетьманськими дворянами. Новий чин бунчуковий товариш формується саме тоді, коли служба під гетьманським бунчуком для визначеного числа (близько ста осіб) переходить на стабільну основу. Назва бунчуковий для цього рангу неурядової старшини усталюється в перші два десятиліття XVIII ст. Тепер становище бунчукових товаришів визначалося чином, що був офіційним у номенклатурі Гетьманщини. Він забезпечував особі всі права й привілеї шляхетсько-старшинського стану, тому більшість представників цієї категорії неурядової старшини служили лише бунчуковими, не займаючи протягом життя жодного уряду. Офіційне прийняття на службу під бунчук у чині бунчукового товариша до 30-х років XVIII ст. визначалося насамперед записом до компуту бунчукових товаришів. Окремі списки бунчукового товариства відомі з часів гетьманування І. Скоропадського. Перший за часом, нині збережений компут бунчукових датуємо 1722 р. Ранні гетьманські оборонні універсали з вказівкою про вищу юрисдикцію, службу при боці гетьмана, звільнення від полкових служб і повинностей не були офіційним документом про призначення бунчуковими товаришами. Це засвідчує існування категорії гетьманських протекціоністів, які отримували аналогічні універсали, але не були бунчуковими товаришами. Поняття *гетьманський протекціоніст* і *бунчуковий товариш* не тотожні. Відмінність між ними полягала насамперед у відсутності для протекціоністів обов'язкової військової служби. Із часів Першої Малоросійської колегії, а особливо з середини 30-х років XVIII ст., офіційним документом, що засвідчував чин, стали універсал гетьмана чи патент вищої інституції (ГВК, МК, Колегії іноземних справ, ПГУ). Компут при цьому свого значення не втратив. Призначення бунчукових товаришів було прерогативою гетьмана. У періоди, коли гетьман не «обирався», призначення здійснювалося наказним гетьманом, ГВК, ПГУ, Колегією іноземних справ, Малоросійськими колегіями. Із 1722 р. реєстри бунчукових товаришів оновлювалися щорічно, інколи по кілька разів на рік на випадок військової потреби. Місце запису товариша в списку відповідало старшинству в товаристві, насамперед, за часом долучення до бунчукового товариства.

Склад бунчукового товариства не був сталим протягом року через різні обставини (призначення на уряди, відставка зі служби, смерть). Кількість бунчукових товаришів протягом 20-х років не була стабільною. У 1718 р. загальне число неурядової старшини Гетьманщини було близьким до 500 осіб, із них бунчукових – 98/114, тобто близько 20–23%. Між 1718 р. та 1732 р. спостерігаємо тенденцію до збільшення бунчукового товариства (114→223). Перевірка особового складу товариства й видача їм офіційних універсалів на чин у середині 30-х років XVIII ст. дещо зменшили число бунчукових. Воно коливалося в межах 120–150 осіб до кінця 40-х років. Розквіт бунчукового товариства зумовлений відновленням гетьманства в 1750 р. Складений у цей час компут налічує 203 особи. До 1763 р.

реєстр бунчукових скоротився до 139 товаришів дійсних і 39 абшитованих. На той момент неурядова старшина Гетьманщини в трьох чинах нараховувала 925 осіб. Отже, бунчукове товариство становило всього 15%. У 1764 р. у список внесено лише 106 дійсних бунчукових товаришів. Перед ліквідацією гетьманства кількість бунчукового товариства повернулася до «історичного» числа, трохи перевищуючи сотню товаришів (без абшитованої частини). Офіційно кількість бунчукового товариства ніколи не обмежувалася. Уникнути його розростання вдалося, зокрема, за рахунок запровадження нового чину «військових товаришів». Після 1764 р. через надання чину бунчукового у відставку не лише військовим, а й представникам міщанського стану кількість товариства різко зросла. Через особливості документальної бази загальна кількість бунчукових у кінці існування козацької держави не піддається точним підрахункам. Динаміку чисельності та персонального складу бунчукового товариства протягом XVIII ст. простежено в кожному полку. У сфері юрисдикції до 1763 р. бунчукове товариство підлягало гетьману й ГВС. Із 1763 р. настали зміни, і бунчукові товариші як шляхтичі судилися у відновлених земських і підкоморських судах. ГВС перетворився для бунчукового товариства на суд другої інстанції – апеляційний. Із часу появи як окремого чину товариство вважало себе представниками шляхти, сформувало уявлення про власну честь та брало активну участь у спробах правового окреслення шляхетських привілеїв у середині XVIII ст.

Склад бунчукових не був однорідним. Основними критеріями відмінності були заможність і знатність походження. У середовищі бунчукових фіксується високий рівень непотизму. Структура бунчукового товариства документально зафіксована лише в 1764 р. згадкою про «первостатейних» і «второстатейних» товаришів. Економічна спроможність неурядової старшини була вкрай важливою через принцип несення всіх службових обов’язків власним коштом з предківських і наданих за службу маєтностей. Високий суспільний статус вищого чину неурядової старшини підтримувався в тому числі й за рахунок багатства товариства. Проте аналіз документів, що містять дані про власність більшості бунчукових у конкретний рік, показує майнову неоднорідність товариства. У 1722 р. третина бунчукових були заможними, а деякі – дуже багатими. При цьому більше половини товариства мали статки нижче середнього рівня, а 17% належали до відверто бідного прошарку. До 1743 р. для 55% товариства служба стала обтяжливою економічно. Величина маєтку представника цієї групи становила від 6 до 41 двору посполитих, без млинів або до 4 млинових кіл. Мінімально було 6 дворів або 1 коло. Найзаможніші складали лише 5% всього бунчукового товариства. Величина маєтків цієї групи становила від 382 дворів / 36 кіл до 1269 дворів / 36 млинових кіл. Наступна за статками група (10%) мала вдвічі менші маєтності, ніж у найбагатших. Разом це складає всього 15% від загалу. Тобто у 1722 р. до найзаможніших родин бунчукових належала третина від загалу, а в 1743 р. лише 15%. Це засвідчує прискорену поляризацію бунчукового товариства за власністю. Володіючи різними статками, бунчукові товариші несли однакове службове навантаження, що призводило до розорення частини товариства. Прискорювала це й служба кількох осіб з одного маєтку.

Функції бунчукового товариства збігаються з функціями значного товариства військового попереднього періоду, набуваючи однозначно керуючого й відповідальнішого характеру порівняно з функціями інших чинів неурядової старшини. Основною службовою функцією бунчукових до 40-х років XVIII ст. залишалася військова. Нами виявлено 27 видів доручень у межах військової функції, включаючи допоміжні доручення. Із завершенням періоду активних військових дій Російської імперії в близькому до українських земель регіоні військова функція поступово втратила першість. У 1782 р. бунчукові товариші, в умовах розділення військової і цивільної служби за законами Російської імперії, мали можливість обрати продовження військової служби. Ті, хто виявив таке бажання, отримали чин прем'єр-майора й цим забезпечили собі й нащадкам спадкове російське дворянство. Цивільні функції бунчукового товариства (адміністративна (34 доручення), господарчо-фінансова (38), судова (9), представницька (5), дипломатична (8)) дещо змінили свій статус протягом XVIII ст. Втратили вагу дипломатична і, певною мірою, представницька функція, що обумовлювалося історичними обставинами. Інші функції, особливо з 40-х років XVIII ст., набули переваги над військовою. У межах цивільних функцій бунчукові товариші виконували 96 видів доручень, а разом із військовою – 121. Бунчукові товариші, які вирішили в 1782 р. продовжити цивільну службу, отримували переважно чин колезького асесора, що також забезпечував спадкове дворянство.

У сфері юрисдикції з 1763 р. настали зміни, і бунчукові товариші як шляхтичі судилися у відновлених земських і підкоморських судах. Генеральний військовий суд (ГВС) перетворився для верхівки неурядової старшини на апеляційний суд. Із 1764 р. із ліквідацією інституту «гетьмана» поступово еволюціонувала сутність інституту «бунчукового товариства». Він втратив ознаки представника й виконавця гетьманської влади. Відтепер чин бунчукового товариша надавався Другою Малоросійською колегією за наказом її керівника. Відтак доволі монолітна каста бунчукових почала розмиватися за рахунок надання чину абшитованого бунчукового товариша як винагороди за службу нижчим чинам, особливо через надання чину міським урядникам, насамперед війтам великих міст. Усе разом визначило зростання чисельності бунчукового товариства під кінець існування козацької держави. Через відсутність реєстрів й особливості документальної бази загальна кількість бунчукових того періоду не піддається точним підрахункам. Поновилася стара практика, що існувала в значного товариства військового – поєднання чину та різних посад бунчуковими товаришами. До цього посідання товаришем певного уряду призводило до викреслення його з компуту бунчукових. Відтепер товариші все частіше обіймали уряди, починаючи з сотницького одночасно зі службою бунчуковим. Спостерігається активне поєднання чину бунчукового товариша з різноманітними виборними посадами, а також з російськими цивільними чинами. Надання чину бунчукового товариша при відставці з різних урядів та з чину військового товариша активізувалося після ліквідації полково-сотенного устрою на початку 80-х років XVIII ст. Основною причиною стало однозначне визнання з боку російської влади права на російське дворянство за бунчуковим товариством.

Отже, бунчукове товариство стало найвищим чином в ієрархії неурядової старшини Гетьманщини. Завдяки походженню та статкам, товариство було однією з найвпливовіших спільнот козацької держави й виконувало важливі управлінські функції, не займаючи урядів.

У **четвертому розділі – «Поява та еволюція значкового товариства у XVIII ст.»** розглянуто сутність, час появи, статус, динаміку чисельності та персонального складу, економічну спроможність та функції значкового товариства.

Значкове товариство – найнижчий чин неурядової старшини, представники якого служили під полковим знаком, були внесені до відповідного компуту, підпорядковувалися полковнику, звільняючись від влади сотника, підлягали полковому суду, мали права й привілеї, належні козацькому старшинському стану, виконували службові функції (насамперед військову), визначені традицією для полкового рівня або пізніше нормативними документами інституцій різного рівня для чину значкових. Спільнота сформувалася зі значного товариства полку та частини значного товариства військового, що не потрапило до обмеженого числа бунчукових товаришів. Сутність чину почала формуватися наприкінці XVII ст., назва з'явилася в перше десятиліття XVIII ст., але вживалася нечасто. Офіційний чин з постійною назвою «значкове товариство» закріпився шляхом внесення до полкового чи окремого компуту за часів гетьмана І. Скоропадського. Важив також універсал на чин, у якому наказувалося вписати товариша до компуту. Право його видавати мав полковник, за його відсутності наказний полковник чи колегія старшин, що його замінювала. Із часом право призначення перейшло гетьману, ГВК, Другій Малоросійській колегії, але полковники повністю його ніколи не втрачали.

Головними підставами для служби під полковим знаком були володіння козацькою землею, служба в цьому чині родичів, тривала козацька вислуга, здатність до військової й цивільної служби на майбутнє. Значкове товариство протягом свого існування у XVIII ст. володіло владою, що обумовлювалася належністю до старшинського стану. Разом із тим воно було найбільш експлуатованою частиною еліти. Престижність чину значкового товариша визначалася його підпорядкуванням у полку лише полковнику, можливістю посідати вакантні уряди та привілеями у вигляді права на ґрунти, заняття промислами, судового підпорядкування, звільнення від податків та інших пільг.

Динаміка чисельності значкового товариства залежала від традиції та політичних обставин, що виливалися в законодавчі рішення і зміни. До середини 20-х років XVIII ст. загальна кількість значкових у полках була близькою до 350 чоловік. Саме в ці роки відбулося остаточне оформлення значкового товариства. У 1732 р. число значкових, разом із прихованою частиною, зросло до 950 осіб. Легалізація неурядової старшини на рівні значкового товариства в такій кількості привела до обмежень згідно з указом 1734 р., що встановив чисельність у 420 значкових. Проте владі так і не вдалося скоротити кількість цього розряду до встановленої межі. У полках спостерігалися дві основні тенденції: значне переважання встановленого ліміту (у Стародубському, Прилуцькому й Переяславському) або брак дійсно службових значкових (у Ніжинському,

Чернігівському). У 1763 р. офіційне число значкових, включаючи абшитованих, сягало 650 чоловіків. А за кілька років, у 1769 р., становило всього 372 особи, тобто відбулося чергове скорочення, ініційоване Другою Малоросійською колегією. Із середини XVIII ст. значкове товариство розширилося за рахунок категорії абшитованих товаришів. Звання в абшит отримували не лише старі й хворі значкові, а різні категорії козацького й некозацького населення у винагороду за службу. Встановити загальну кількість значкового товариства на момент ліквідації полково-сотенного устрою не вдалося. Очевидним є чергове збільшення його кількості, пов'язане з можливістю за допомогою цього чину отримати російське дворянство.

Персональний склад значкового товариства полків не був стабільним протягом року. Встановлено плинність товариства та прояви неякісного контролю полкової влади за кількістю значкових і легітимністю їх чину. Аналіз документів 30-х років XVIII ст., що містили списки товариства, засвідчив, що протягом року середній показник неврахованих значкових у полках становив 29%, а середній індекс стабільності персонального складу – 56 %. Основною причиною розбіжності складу товариства в документах вважаємо свідомо чи несвідомо приховане полковою владою реальне число значкового товариства.

Існування ліміту на чисельність значкового товариства полків із 1734 р. і одночасно брак дійсно службових значкових товаришів у частині полків зумовили появу категорій товариства, подібних за суттю до значкового (атестовані / асигновані, підвідомчі, приписні, зауніверсальні, «поза комплектом»). Не всі вони отримували офіційний чин, проте несли такий же службовий тягар, як і значкове товариство, і користувалися аналогічними пільгами.

У козацькій традиції існували відповідники значкового товариства Гетьманщини в інших регіонах (підпрапорні слобідських полків) чи близькі до них в інших родах військ (подвійні товариші комонних полків). Ротмістр на чолі підпрапорних на Слобожанщині відповідав отаману значкових у Гетьманщині. Інститут отаманів значкового товариства мав давнє коріння й був виборним. Фіксуються отамани лише в половині полків (Переяславському, Київському, Прилуцькому, Лубенському й Гадяцькому). Немає згадок про отаманів значкових у південних полках Миргородському і Полтавському, а також у трьох північних полках, утворених на теренах колишнього Чернігівського воєводства (Чернігівському, Стародубському й Ніжинському), що колись мали шляхетську організацію.

У середині XVIII ст. виділилася окрема категорія значкового товариства – значкові товариші Генеральної військової артилерії. До 1751 р. сформувався окремий чин «значковий товариш ГВА». Їх загальна кількість у 1764 р. становила 30 осіб. Вони фіксувалися в полках, де виготовляли селітру, і в Ніжинському, де засеймські сотні офіційно підпорядковувалися ГВА.

Служба значкового товариства вимагала освітнього мінімуму. Навіть на початковому етапі існування освічені значкові складали близько 53% товариства (1718 р.), а на початку 1780-х років їх частка збільшилася до 87–93%.

Економічна спроможність значкового товариства була значно меншою, ніж в інших чинів неурядової старшини. Найзаможніші значкові нечасто мали більше 50 дворів у власності. Володіння більшості обмежувалося числом від 1 до 10 дворів підсусідків чи посполитих. Близько чверті значкових володіли хуторами, млинами, шинками та промислами. Частина значкових була менш заможна, ніж виборні козаки. Чимале службове навантаження мало своїм наслідком розорення частини товариства, адже вся діяльність значкових забезпечувалася виключно з власних володінь.

Службові доручення значкового товариства в межах усіх функцій вирізнялися меншим рівнем відповідальності та більшою конкретикою порівняно з дорученнями бунчукових. Товариш нечасто виконував однотипні доручення, що не дозволяло йому набути відповідного досвіду. Існувала постійна ротація значкових при виконанні завдань, інколи навіть траплялося направлення для відповідальної служби неосвічених товаришів, хоча кількість таких серед неурядової старшини була незначною. Як наслідок погіршувалася якість виконання службових доручень, на що постійно вказували полковники й керівники відповідних інституцій. Усього в межах п’яти основних функцій виділено 180 доручень (37 доручень у межах військової, серед цивільних: в адміністративній – 48; у господарчо-фінансовій – 72; у судовій – 10; у дипломатичній – 13). Найчисленнішими виявилися доручення господарчо-фінансової функції, що вказує на зростання значення цієї галузі в розвитку Гетьманщини. Динаміка службового навантаження значкових залежала від етапу історії Гетьманщини, насамперед – від зовнішньої політики Російської імперії. Навантаження зростало в періоди ведення Росією війн та при спробах російської влади унормувати чисельність і службу значкового товариства в часи, коли гетьман не обирався. У 20-х роках XVIII ст. у службовому навантаженні значкових переважала військова функція (52%), а без доручень вдома перебувало 24% товариства. У кінці 30-х років бачимо повне службове завантаження товариства при тотальному переважанні військової функції (85%). Після завершення безперервних воєн 30-х протягом 40-х рр. XVIII ст. влада значно ослабила службовий тиск на значкових. Розорення цього розряду неурядової старшини тоді досягло критичної межі, що простежувалося в небажанні нести службу значковим не лише старшиною, а й рядовими козаками. У результаті, на момент укладення іменного списку старшини 1751 р. цивільні доручення мали всього 28% значкових, а вдома перебували 72% товаришів. Наступна хвиля посилення службового тиску почалася після 1764 р. й особливо з початком нової російсько-турецької війни. На відміну від попереднього періоду все ж не було тотального завантаження значкових (удома перебувало від 25 до 38% товариства). Кількість товаришів, які несли військову службу, коливалася в межах 36–49%.

Головний принцип застарілої моделі феодальної держави (принцип служби з населеної маєтності) приводив середньостатистичного значкового до зубожіння й навіть повного розорення. Іноді лише впливовість роду, деякі представники якого займали високі посади або належали до бунчукового товариства, захищала значкового товариша від надмірного навантаження. При всій престижності соціального статусу цього розряду старшини – на практиці виявлялася вельми

неприваблива реальність. І ця невідповідність між уявленням про статус і реальними вигодами, які отримувало значкове товариство в середині XVIII ст., не була таємним знанням окремих станових груп. Значкові товариші через службові потреби та проживання й володіння в поселеннях конкретних сотень постійно спілкувалися з різними категоріями козаків. Наближеність нижчого чину неурядової старшини до рядових козаків сприяла не лише кар'єрному просуванню козаків і включенню їх до числа елітної станової групи, але й до поширення інформації про реалії служби значкових товаришів. Тісний контакт як між станами, так і між представниками різних старшинських груп дозволяв поширювати відомості про зміни обставин служби значкових товаришів. Так, на початку 40-х років XVIII ст. внаслідок службової перевантаженості товариства громадська думка про співвідношення статусу й вигод від чину значкового товариша хитнулася в бік зменшення привабливості його здобуття. На практиці це зумовило появу в низці полків вакансій у компутах значкових. Ситуація зі значковим товариством у козацькій державі не була історичним винятком. Вона характерна для будь-якої соціальної групи, що знаходилася на нижньому ярусі еліти конкретного суспільства, про що свідчать приклади з історії сусідніх держав: становище бояр в литовсько-польській державі в XVI ст. чи дітей боярських у російській державі в XVII–XVIII ст. Усередині привілейованої частини суспільства таким спільнотам залишалася дуже мала частка привілеїв при непропорційному їм функціональному навантаженні.

Попри це для представників зазначеної старшинської групи не існувало іншого шляху для збереження статусу, як втриматися на хиткій позиції й шляхом вислуги зайняти наступну сходинку в ієрархії чинів старшини. Тому значкові товариші й члени їх сімей, які також вважали себе належними до значкових, усіма можливими способами намагалися залишитися або повернутися в це співтовариство. Випадання за його межі, особливо в 30-х роках, не було дивним. Значкове товариство виявилося розмінною монетою в становій політиці російської держави, адже законом 1734 р. було встановлено ліміт товаришів для кожного полку. Однак після війни з Польщею відразу ж почалася війна з Туреччиною, тому російський уряд закрив очі на перевищення ліміту значкових у декількох з них. Подібне відбувалося й у наступні десятиліття. Надлишок або нестача значкових товаришів у полках перекривалися за рахунок неофіційних категорій значкового товариства. У кожному випадку в момент браку людських ресурсів у військово-адміністративній сфері привілейований статус усіх значкових підтверджувався, їх чисельність зростала, а за відсутності потреби відбувалося їх виключення зі складу еліти.

Разом із тим слід пам'ятати, що значкове товариство володіло всіма правами й привілеями старшинського стану, навіть у дрібницях як це було, наприклад, з їх правом на курінчиків. При виконанні більшості цивільних доручень значковий товариш мав помічників козаків чи здійснював загальне керівництво військовим загоном на завданні. Незважаючи на окремі ексцеси у відносинах чинів, суспільством того часу значкове товариство сприймалося як гідна й освічена частина козацької старшинської верстви, яка за привілейований статус платила державі службою.

Протягом XVIII ст. бачимо поступове падіння значення військової функції в службі значкових товаришів. Разом з іншими факторами це призвело до зміни основного критерію, за яким визначалося право на владу старшини загалом. У реаліях XVII ст. і першої половини XVIII ст. для українського суспільства досить було фактора належності до старшинської частини військової корпорації, що визначалася дійсною військовою службою, аби влада правлячої верстви, включаючи його низи, визнавалася легітимною. Однак з поступовою ліквідацією окремих інститутів козацької автономії важливим стало не лише визнання місцевого соціуму, а й російської влади. Привілейований статус значкового товариства, як і всієї старшини, залежав від визнання за ними російською стороною прав, котрі мало російське дворянство. У зв'язку з цим варто звернути увагу на ще одну важливу обставину сприйняття суспільством значкового товариства. Коли до середини XVIII ст. старшина, намагаючись потрапити до російського дворянства, заявляла про шляхетське походження та відповідні права, усе це визнавалося сучасниками й за більшою частиною значкового товариства. Надалі для Герольдії та інших російських інститутів виявилося недостатньо української практики, у якій аргумент дійсної служби на посаді або в чині був основним. Тому представникам значкового товариства довелося доводити своє шляхетське походження, часто досить сумнівними документами, адже оригінальні документи за минулий, дуже неспокійний час були втрачені. Складність процесу визначалася також різницею української та російської традицій у трактуванні витоків шляхетства. Показово, що дійсної служби в чині бунчукового й військового товариша для влади було достатньо, аби надати їм російське дворянство. І це в черговий раз демонструє станову політику держави щодо значкового товариства як частини еліти, що перебувала на нижній сходинці ієрархії. Слід зазначити, що проблеми з визнанням прав дворянства за значковими товаришами старшиною сприймалися зі співчуттям. Коли у 80-х роках XVIII ст. на першому етапі інкорпорації значковим товаришам дозволялося отримати дворянство при наданні письмових свідчень про своє походження дванадцяти місцевих дворян, бунчукові й військові товариші разом із посадовими особами охоче такі свідчення підписували. Привілейований стан досить організовано відстоював корпоративні інтереси. Певною мірою це визначалося залишками традиційного сприйняття себе старшиною у вигляді спільноти з цінностями й привілеями військової корпорації, які в нових історичних умовах доводилося відстоювати в незвичній для них бюрократичній системі. Причиною єдності служили й численні родинні зв'язки всередині старшинської групи.

Після ліквідації полково-сотенного устрою та заборони надання козацьких звань (1784) частина значкового товариства продовжила службу, тепер розділену на військову й цивільну. На військовій службі значкові отримували чин корнета. На цивільній – займали виборні посади в судах різного рівня й призначення, у городових магістратах та інших численних «присутніх» місцях. Дійсна служба значкових починалася з чинів рівня 12–14 класів, що забезпечували особисте дворянство. Подальша вислуга приводила їх до спадкового дворянства. Значкові товариші, які вийшли у відставку після ліквідації козацьких полків, із 90-х років

XVIII ст. змушені були доводити право на дворянство. У 1835 р. був прийнятий закон, який позбавив колишніх значкових товаришів і їх нащадків права на російське дворянство.

Таким чином, значкове товариство, посідаючи нижню сходинку в ієрархії чинів неурядової старшини, мало всі права й привілеї старшинської верстви й одночасно було найбільш експлуатованою групою, своєрідною розмінною монетою в становій політиці держави.

У **п'ятому розділі – «Військове товариство як новий чин неурядової старшини XVIII ст.»** досліджено період появи додаткового чину, динаміку чисельності та персонального складу, економічні можливості та службові обов'язки військового товариства.

Чин військового товариша почав надаватися на постійній основі з 1740 р. і став додатковим у неурядовій старшині, завершивши еволюцію її ієрархії. Військове товариство посіло середню ланку між бунчуковим і значковим товариствами, утворивши триступеневу структуру. Військовий товариш – це додатковий чин/звання неурядової старшини, що надавався з 1740 р., забезпечував своєму носієві адміністративне й судове підпорядкування ГВК і ГВС, виведення з-під влади і юрисдикції полковника, несення служби власним коштом, що включала військові та цивільні функції, а також права й привілеї старшинського стану.

До складу військового товариства з 1740 р. було включено старовинне значне товариство військове, яке, не отримавши чину бунчукового, тривалий час несло службу як безуніверсальне бунчукове товариство. Більшість таких товаришів у 20–30-х роках XVIII ст. вписувалися до компутів бунчукових. Частина старовинних військових товаришів отримала універсали/патенти на чин військових лише після 1751 р.

У ряди військового товариства з часу запровадження нового чину намагалися потрапити значкові товариші, військові канцеляристи та нащадки значних товаришів військових, що за статусом не змогли отримати чин бунчукового, а службу значковим вважали недостойною. Чин також отримали значні товариші Глухівської сотні через свою пов'язаність із центральними столичними інституціями, а також селітряні заводчики й відкупники податків. Введення чину військового товариша послужило клапаном, що утримав від розростання бунчукове товариство.

Чисельність військового товариства з 1740 р. до 1751 р. зростала поступово (із 53 у 1743 р. до 85 – у 1751 р.). Юридично статус закріплювався універсалами на чин та фіксувався реєстрами в які військові товариші вписувалися в полки. Ці записи визначалися місцем проживання й розміщення маєтностей товариша та не означали підпорядкування полковнику. Після 1751 р. кількість військового товариства Гетьманщини почала стрімко зростати й у 1763 р. сягнула 296 осіб (238 дійсних, 58 абшитованих). З 60-х років XVIII ст., коли чин військового почав масово надаватися Другою Малоросійською колегією різним категоріям козацького й некозацького населення, насамперед міщанським урядникам, кількість товариства ще більше зросла. Є дані для порівняння між 1763 р. і 1782–1783 рр. щодо половини полків (Прилуцький, Миргородський, Київський, Лубенський,

Ніжинський). Сукупно в 1763 р. у цих полках було 150 військових товаришів разом з абшитованими, а в кінці існування козацької держави – 317. Звісно, картина в полках дещо відрізнялася. У Київському й Ніжинському зростання чисельності було меншим (відповідно з 35 до 47; із 40 до 70). У Миргородському число військових товаришів зросло з 17 до 72, а в Лубенському – із 45 до 102 осіб. Отже, разом з абшитованими військове товариство до початку 80-х років XVIII ст. більш, ніж удвічі перевищувало чисельність 1763 р. Основною причиною такого збільшення була вища ймовірність отримання російського дворянства в чині військового товариша, ніж нижчим категоріям старшини.

Кар'єрний аванс військового товариша під кінець існування козацької держави мав кілька варіантів. Найчастіше військові товариші отримували чин бунчукового товариша, що відкривав їм у близькому майбутньому шлях до чину колезького асесора та спадкового російського дворянства. Інший шлях пролягав через отримання певного полкового уряду (хорунжого, осавула, писаря, судді) і вже потім чина колезького асесора. Ще одним варіантом для військового товариша була вислуга на різних посадах у чинах колезького реєстратора, губернського секретаря або титулярного радника, що забезпечувало особисте дворянство, і вже потім наставала черга чину колезького асесора.

Військове товариство служило власним коштом. Вивчення власності військового товариства другої половини XVIII ст. доводить його низьку економічну спроможність, особливо на початковому етапі функціонування чину, коли 72% військового товариства Гетьманщини було незаможним (1743 р.). Мінімальне володіння таких товаришів складало 2 двори підданих або 1 коло млинове; максимальне включало 12 дворів або 4 двори й 2 кола млинових. Власність семи найзаможніших товаришів (13%) мала такі величини: від 19 до 50 дворів та від 1 до 11 млинових кіл (наприклад: 50/1 або 19/11). Зіставлення даних початкового й кінцевого етапів існування чину в. т. показує динаміку в бік зменшення кількості незаможного товариства (із 72 до 59%), збільшення частки товариства з середнім рівнем статків (із 15 до 28%) та збереження сталої частки заможних товаришів (13%). Тенденція до збагачення військових товаришів пояснюється входженням до їх складу заможного міщанства. Належність більшості військового товариства до розряду малозаможних засвідчує, що виконання службових завдань було для них тягарем.

Службове навантаження військового товариства розподілялося в межах шести функцій. При цьому військова функція не була основною (20 доручень). Переважали цивільні функції, насамперед, адміністративна (42) та господарчо-фінансова (32). У судовій виділено 8 доручень, у дипломатичній і представницькій функціях разом – 10. Загалом у межах усіх функцій вдалося нарахувати 112 різних доручень цього чину. Менша кількість доручень військових, порівняно з іншими чинами, визначається коротшим періодом існування цього чину. Цим же пояснюється чіткіша «професійна» спрямованість обов'язків товариства, що передбачала доволі високий рівень освіти, знання іноземних мов, знайомство з фінансово-податковою справою. Більшість доручень мали керівний або

контролюючий характер, що наближувало службу військового товариства до служби найвищого розряду неурядової старшини.

Отже, військове товариство своєю появою в 1740 р. завершило формування триступеневої ієрархії чинів неурядової старшини Гетьманщини XVIII ст. Військові товариші мали високий соціальний статус та виконували належні суспільні функції.

У **«Висновках»** подано теоретичні узагальнення основних результатів дисертаційного дослідження згідно з його метою та завданнями. Українська козацька держава, яка постала в середині XVII ст. і проіснувала до 80-х років XVIII ст., сформувала власну еліту, невід'ємною частиною якої була неурядова старшина. Вивчення її історії дозволило з'ясувати походження та трансформації інституту «неурядової старшини» шляхом дослідження спільнот, що складали її протягом XVII–XVIII ст. Було встановлено соціальний і майновий статус, динаміку чисельності й особового складу та основні функції неурядової старшини.

– Вивчення історіографії проблеми засвідчило, що інститут неурядової старшини не був об'єктом спеціального комплексного дослідження, а також виявило потребу реконструювати й проаналізувати персональний склад товариства, з'ясувавши час появи окремих чинів, вироблення основних дефініцій, встановлення економічної спроможності та ретельнішого вивчення функцій. Зібрана джерельна база (насамперед реєстри, присяги, ревізії, «казки», формулярні списки товариства, універсали, купчі та матеріали судових справ) і проаналізовані досягнення попередників дозволили провести дослідження історії неурядової старшини, застосувавши історичний і міждисциплінарний методологічний інструментарій. При цьому визначено ключові поняття, такі як «неурядова старшина», «бунчуковий товариш», «значковий товариш» та «військовий товариш».

– Інститут «товариства» як прототип неурядової старшини козацької держави сформувався в козацькому середовищі задовго до 1648 р. Він постав на основі власної запорозької традиції, у якій виокремилися значні й заслужені козаки / товариші під впливом військової традиції Речі Посполитої. Інститут «значного товариства» в розумінні неурядової старшини виник на основі структур корінних полків, що з'явилися в 1625 р., і поширився в усіх гетьманських полках із їх появою.

– Товариство військове значне в середині XVII – першій чверті XVIII ст. включало всю старшинську верству козацької держави. Значний / військовий товариш – це своєрідне військове звання старшини, що за звичаєм вживалося з іменем як урядників, так і неурядової старшини. До кінця XVII ст. термін «значний / товариш військовий» закріпився за неурядовою старшиною. Фактично термін «значний військовий товариш / військовий товариш» із часу своєї появи й до кінця гетьманування І. Скоропадського функціонував у вигляді загального військового звання, що надавало право на отримання посади у козацькій державі у вигляді уряду певного рівня або в неурядовому статусі право на привілеї старшинського стану й обов'язки, визначені державою й традицією для цього стану.

Неурядова старшина XVII ст. формувалася з колишніх урядників, старих заслужених козаків і реалізувала владні функції через участь у роботі рад / урядів різного рівня (сотенного, полкового, генерального). До середини 60-х років XVII ст. усталилося кілька термінів на її позначення: «товариш наш», «товариш військовий», «товариш сотні», «товариш полковий», «товариш заслужений у Війську», «товариш значний військовий». Одним із головних завдань дослідження, виконання якого забезпечувало реалізацію інших наукових проблем, було розширення відомого персонального складу неурядової старшини XVII–XVIII ст. та укладення її реєстрів у полках. Виявлений особовий склад товариства всіх рангів винесено в додатки. Варто зауважити, що персональний склад товариства з віднайденням нових документів, буде й надалі розширятися. Своєрідність аналізованої інституції та джерел її історії наразі не дозволяє визначити загальну чисельність неурядової старшини XVII ст. Зазначимо існування об'єктивних і суб'єктивних чинників, що привели до неоднакової кількості відомого нині значного товариства в полках. Залежно від кількості джерел, у 9 полках відомі імена від сотні до шестисот (у Стародубському) представників неурядової старшини XVII – початку XVIII ст. Осторонь стоїть Миргородський полк, у якому документи зберегли імена близько 50 представників неурядової старшини. Річне число неурядової старшини вищого рівня в полку XVII ст. коливалося від 9 до 53 осіб. Про умовність цифр варто судити на прикладі Переяславського полку. Список його присяги 1676 р. містить нерозділену неурядову старшину полку обох рівнів (сотенного й полкового) і налічує 248 осіб. Список відомого значного товариства правобережних полків включає 208 чоловіків. Загальна встановлена чисельність неурядової старшини 10 полків Гетьманщини більше 13 тис. чоловіків. Приблизна річна кількість неурядової старшини (без товариства сотень) усіх полків у присязі 1718 р. – 500 осіб. Надалі узагальнена чисельність неурядової старшини була такою: бл. 1170 чоловіків (223 б. т. і бл. 950 з. т.) у 1732 р.; 821 особа (203 б. т., 85 в. т. та 533 з. т.) у 1751 р.; 925 дійсних товаришів усіх чинів та 203 абшитованих, разом 1128 осіб (139/39 б. т.; 238/58 в. т.; 548/106 з. т.) у 1763 р. Неповні дані кінця досліджуваного періоду дозволяють припустити різке збільшення (у деяких полках подвоєння) чисельності неурядової старшини в ході ліквідації козацької автономії.

– В ієрархії неурядової старшини XVII ст. виділяються сотенний і полковий рівні: товариш сотні й військовий товариш (товариш полку, значний військовий товариш). Товариш сотні за тривалу вислугу, участь у справах сотенного уряду та займання посад городового отамана й сотника піднімався в ієрархії на вищий рівень. У XVII ст. цим званням також міг означуватися старшина високого рівня в неурядовій ієрархії, тоді як на початку наступного століття товариство сотні насправді впритул наблизилося до рядових козаків. Полковий рівень мав власну ієрархію, що так і не викристалізувалася остаточно й на початку XVIII ст. була витіснена новими чинами неурядової старшини. Маючи звання значних товаришів військових / товаришів військових, неурядові старшини отримували чини бунчукового й значкового товариша. Сформувалася тимчасова практика одночасного подвійного найменування особи значним військовим товаришем / військовим товаришем і в той же час бунчуковим чи значковим. Цей

процес став своєрідним механізмом переходу неурядової старшини від традиційних військових звань до сталих чинів XVIII ст. Одночасно він засвідчив суспільну перевагу традиційного військового звання значного товариства над новими чинами неурядової старшини до початку реформ, що їх реалізувала І Малоросійська колегія. Військові звання «значний військовий товариш» та «військовий товариш» до 20-х років XVIII ст. залишалися основними, а в документах до них долучалися згадки про уряди / посади або чини. Визначено, що неурядова старшина XVII ст., так само як й урядники та рядові козаки, мала полкову територіальну належність. Перебування в складі певного полку не означало обов'язкового підпорядкування полковнику. Рівень підпорядкування значного товариства залежав від звання. Товариші сотень підпорядковувалися сотнику. Владне підлягання військових товаришів/значних товаришів військових протягом XVII ст. не вирішувалося так однозначно, як у випадку з чинами неурядової старшини наступного століття. Більша частина товариства виконувала накази й полковників, і центральної влади.

– Неурядова старшина XVII–XVIII ст. користувалася правами й привілеями козацького старшинського стану та виконувала функції, передбачені для неї звичаєвим правом та законами. Основною функцією неурядової козацької старшини була військова служба. Також існували цивільні функції: дипломатична, представницька, судова, адміністративна, господарсько-фінансова. У межах цих функцій значне товариство реалізовувало численні доручення та завдання, що забезпечували існування козацької автономії. Усі види служби виконувалися з власної маєтності.

– Бунчукове товариство як окремий чин та найвища категорія неурядової старшини остаточно оформилося на початку XVIII ст. протягом гетьманування І. Скоропадського. Сутність інституції «бунчуковий товариш» формувалася протягом тривалого часу шляхом еволюції гетьманської влади та значного товариства військового. Кількість бунчукових товаришів у перших компутах часів І. Скоропадського – близько сотні осіб – вказує на походження цієї спільноти з давнього гетьманського почту в сто значних козаків, відомого з часів Б. Хмельницького. Чин бунчуковий товариш формується саме тоді, коли служба під гетьманським бунчуком для визначеного числа (близько ста осіб) переходить на стабільну основу. Назва бунчуковий для цього рангу неурядової старшини усталюється в перші два десятиліття XVIII ст. Офіційне прийняття на службу під бунчук у чині бунчукового товариша до 30-х років XVIII ст. визначалося, насамперед, записом до компуту бунчукових товаришів.

Окремі списки бунчукового товариства відомі з часів гетьманування І. Скоропадського. Перші універсали на чин стали надавати з початком реформ Першої Малоросійської колегії. У 30-х роках XVIII ст. офіційним підтверджувальним документом, що засвідчував чин, стали універсал гетьмана чи патент вищої інституції (Генеральної військової канцелярії, Малоросійської колегії, Колегії іноземних справ, Правління Гетьманського уряду). Призначення бунчуковим товаришем було прерогативою гетьмана. У періоди, коли гетьман не «обирався», призначення здійснювалося наказним гетьманом, ГВК, ПГУ, Колегією іноземних справ, Малоросійськими колегіями. Склад бунчукового товариства не

був сталим протягом року. Загальна кількість бунчукових товаришів з 20-х років поступово збільшувалася, коливаючись у межах 120–150 осіб. Двічі вона перевищила число 200 (1732 і 1751 рр.). У 1764 р. у компуті записано лише 106 дійсних бунчукових товаришів, тобто перед ліквідацією гетьманства кількість бунчукового товариства повернулася до «історичного» числа, трохи перевищуючи сотню товаришів (без абшитованої частини). Офіційно кількість бунчукового товариства ніколи не обмежувалася. Уникнути розростання інституту «бунчукового товариства» вдалося, зокрема, за рахунок запровадження нового чину «військових товаришів».

– Економічна спроможність неурядової старшини була вкрай важлива через принцип несення всіх службових функцій товариством власним коштом із предківських і наданих за службу маєтностей. Аналіз документів показує майнову неоднорідність і засвідчує прискорену поляризацію власності бунчукового товариства. Маючи дуже різні статки, бунчукові товариші відбували однакову службу. Цей визначальний чинник стосувався всіх чинів неурядової старшини. Служба кількох осіб з одного маєтку призводила до розорення товариства всіх рангів.

– Функції бунчукового товариства мали керуючий і відповідальніший характер порівняно з функціями інших чинів неурядової старшини. У документах налічуємо 27 доручень у межах військової функції, включаючи допоміжні. Військова функція поступово втратила першість і поступилася цивільним, починаючи з 40-х років XVIII ст. Цивільні функції бунчукового товариства (адміністративна, господарчо-фінансова, судова, представницька, дипломатична) змінили свій статус протягом XVIII ст. Втратили вагу дипломатична й певною мірою представницька функція. У межах цивільних функцій бунчукові товаришів виконували 96 видів доручень, разом із військовою – 121. Виконання функцій неурядовою старшиною вимагало освітнього мінімуму. Так, присяга 1718 р. засвідчила грамотність більшості бунчукових товаришів. Із середини століття представники вищого чину неурядової старшини були не просто грамотними, а освіченими людьми, які дбали про майбутнє синів, відправляючи їх на навчання за кордон.

– Значкове товариство – найнижчий чин неурядової старшини, що сформувався зі значного товариства полку та частини значного товариства військового, що не потрапило до обмеженого числа бунчукових товаришів. Сутність чину значкових почала формуватися в останні роки XVII ст., назва з’явилася в перше десятиліття XVIII ст., але вживалася дуже рідко. Офіційний чин із постійною назвою значкове товариство закріпився шляхом внесення до полкового чи окремого компуту за часів гетьмана І. Скоропадського. Визначальним до середини 30-х років XVIII ст. залишався запис до компуту значкового товариства. Надалі поступово набрав ваги універсал на чин/звання значкового товариша. Значкове товариство протягом свого існування у XVIII ст. володіло владою, що обумовлювалася приналежністю до старшинського прошарку і разом з тим було найбільш експлуатованою частиною еліти, маючи численні доручення від центральної та місцевої влади в межах всіх основних функцій. Престижність чину значкового товариша визначалася підпорядкуванням полковій владі. Не менш

важливим критерієм обраності була наявність привілеїв у вигляді права на отримання ґрунтів, заняття промислами, різних пільг, судового підпорядкування, звільнення від податків, усього, що вводило значкового товариша в ряди правлячої старшинської верстви.

Динаміка чисельності значкового товариства залежала від традиції та політичних обставин, що виливалися у законодавчі зміни (350 осіб (1718 р.), 950 (1732 р.), 420 (1734 р.), 650 (1763 р.), 372 (1769 р.). Персональний склад значкового товариства полків не був стабільним протягом року. Існування ліміту на чисельність значкового товариства полків із 1734 р. й одночасно брак дійсно службових значкових товаришів у частині полків призвели до появи категорій, подібних за суттю до значкового товариства (атестовані / асигновані, підвідомчі, приписні, зауніверсальні, «поза комплектом»). У козацькій традиції існували відповідники значковому товариству Гетьманщини в інших регіонах (підпрапорні слобідських полків) чи близькі до них в інших родах військ (подвійні товариші комонних полків). Економічна спроможність значкового товариства була значно меншою, ніж в інших чинів неурядової старшини. Найзаможніші значкові нечасто мали більше сотні дворів у власності. Володіння більшості окреслювалися числом від 1 до 10 дворів підсусідків чи посполитих. Близько чверті значкових володіли хуторами, млинами, шинками та промислами. Частина значкових була менш заможна, ніж виборні козаки.

– Службове навантаження значкового товариства було помітно суттєвішим, ніж в інших чинів неурядової старшини. Частина значкових від непомірної служби розорювалася й була неспроможною її продовжувати. Загалом значкове товариство в межах п’яти основних функцій мало 180 різноманітних доручень. Найважливішою функцією цього чину протягом першої половини століття була військова (37 доручень). За числом доручень із цивільних функцій вирізняються адміністративна (48 доручень) та господарчо-фінансова (72). Динаміка службового навантаження значкових залежала від етапу історії Гетьманщини й насамперед від зовнішньої політики Російської імперії. Навантаження зростало у періоди ведення Росією війн та при спробах російської влади унормувати чисельність і службу значкового товариства в часи, коли гетьман не обирався.

– Чин військового товариша почав надаватися на постійній основі з 1740 р. і став додатковим у неурядовій старшині, завершивши еволюцію її ієрархії. Появу цієї групи обумовили соціально-економічні виклики середини XVIII ст. Військове товариство посіло середню ланку між бунчуковим і значковим товариствами, утворивши триступеневу структуру. Вона проіснувала до кінця функціонування козацьких інституцій, а як почесні звання у відставці чини неурядової старшини фігурували в документах до початку XIX ст. До складу нового чину неурядової старшини з 1740 р. було включено старовинне значне товариство військове, яке, не отримавши чину бунчукового, тривалий час несло службу як безуніверсальне бунчукове товариство. У ряди військового товариства з часу запровадження нового чину намагалися потрапити значкові товариші, військові канцеляристи та нащадки значних товаришів військових. Через пов’язаність службою з центральними столичними установами чин отримали значні товариші Глухівської сотні, а також

селітряні заводчики. Додатковий чин виконував роль своєрідного буферу між двома іншими та забезпечував, з одного боку, стримування зростання кількості бунчукових товаришів, а з іншого – слугував кар'єрним орієнтиром для значкових.

Чисельність військового товариства з 1740 р. до 1751 р. зростала поступово (53 у 1743 р., 62 у 1744 р., 79 у 1748 р., 85 у 1751 р., 296 у 1763 р. і вдвічі, порівняно з 1763 р., зросло до початку 80-х). Юридично статус закріплювався універсалами на чин та реєстрами, у які військові товариші вписувалися у полках. Запис у полках визначався місцем проживання й розміщення маєтностей товариша й не означав підпорядкування полковнику. Протягом першого десятиліття існування чину остаточно визначилися права й обов'язки товариства. Вивчення власності військового товариства другої половини XVIII ст. доводить його низьку економічну спроможність, особливо на початковому етапі функціонування чину, коли 72% військового товариства Гетьманщини було незаможним (1743 р.). Динаміка засвідчує зменшення кількості незаможного товариства (із 72 до 59%), збільшення частки товариства з середнім рівнем статків (із 15 до 28%) та збереження сталої частки заможних товаришів (13%). Службове навантаження військового товариства другої половини XVIII ст. розподілялося в межах усіх функцій. Військова функція для них не була основною, передували цивільні, насамперед, адміністративна та господарчо-фінансова функції. Загалом виявлено 112 різних доручень цього чину. Менша кількість доручень визначається коротшим періодом існування цього чину. Цим же пояснюється чіткіша «професійна» спрямованість обов'язків товариства, що передбачала доволі високий рівень освіти, знання іноземних мов, знайомство з фінансово-податковою справою. Більшість доручень мали керівний або контролюючий характер.

Узагальнюючий висновок дисертаційного дослідження полягає в тому, що неурядова старшина Української козацької держави середини XVII–XVIII ст. належала до провідної верстви тогочасного українського суспільства, впливала на прийняття рішень і брала участь у їх реалізації на всіх рівнях влади, виступаючи активним творцем української історії. Завершивши кваліфікаційне наукове дослідження, вважаємо за доцільне в історії значного товариства окремо вивчати проблеми світоглядно-ментального та побутового характеру, що в майбутньому завершило б образ неурядової старшини. До рекомендацій варто віднести також продовження пошукових досліджень із метою розширення відомого персонального складу неурядової старшини Української козацької держави.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія.

Кривошея І. І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII – XVIII ст.) : монографія / І. І. Кривошея. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – Т. 1. – 616 с.

Рецензії:

[Андрєєв В.]: Кривошея Ірина. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.) / В. Андрєєв // Гілея. – Вип. 85 (№ 6). – К., 2014. – С. 387–388;

[Тригуб О. П.]: Кривошея Ірина. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.) / О. П. Тригуб // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С. 210–211;
[Струкевич О., Степанчук Ю.]: Кривошея Ірина. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.) / О. Струкевич, Ю. Степанчук // Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». Ч.1. – Хмельницький, 2014. – С. 523–525.

Статті у фахових вітчизняних і наукових закордонних виданнях

1. Кривошея І. І. Бунчуковий товариш Опанас Дорофійович Грушинський та його рід / І. І. Кривошея // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П. Григорчука. – Вінниця, 2010. – Вип. 18 : Серія «Історія». – С. 311 – 320.
2. Кривошея І. І. Володіння бунчукового товариша Андрія Васильовича Борковського та його нащадків у XVIII ст. / І. І. Кривошея // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 106 – 114.
3. Кривошея І. І. Військове товариство Гетьманщини у XVIII ст. / І. І. Кривошея // Сіверянський літопис. – 2010. – № 2–3. – С. 124 – 136.
4. Кривошея І. І. Генеалогія значкового товариства Миргородського полку : Авраменки, Короленки, Чапи / І. І. Кривошея // Україна в Центрально-Східній Європі. – К. : Інститут історії НАНУ, 2006. – Вип. 6. – С. 585 – 592.
5. Кривошея І. І. Значкове товариство Ніжинського полку на початку 40-х рр. XVIII ст. : два нових списки товариства / І. І. Кривошея // Наукові записки : зб. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2009. – Кн. 1, т. 19. – С. 271 – 283.
6. Кривошея І. І. Значне товариство Глухівської сотні в середині XVII – середині XVIII ст. / І. І. Кривошея // Сіверщина в історії України : зб. наук. праць. – К. : Глухів, 2012. – Вип. 5. – С. 156 – 161.
7. Кривошея І. І. Матеріали судової справи як джерело родоводу військового товариша Петра Уманця : (XVII–XVIII ст.) / І. І. Кривошея // Генеалогічні записки. – Львів, 2012. – Вип. 10 : (нової серії 4). – С. 50 – 55.
8. Кривошея І. І. Невідома ревізія Переяславського полку як джерело до історії неурядової старшини / І. І. Кривошея // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 26. – С. 162 – 170.
9. Кривошея І. І. Неурядова старшина Гетьманщини і міщанська верхівка в середині XVIII ст. : (на прикладі м. Стародуба) / І. І. Кривошея // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2 – 3.– С. 40 – 49.
10. Кривошея І. І. Неурядова старшина Миргородського полку XVII – першої третини XVIII ст. / І. І. Кривошея // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 2012. – Серія 6 : Історичні науки, вип. 9. – С. 86 – 100.

11. Кривошея І. І. Неурядова старшина Полтавського полку в другій половині XVII – першій третині XVIII ст. / І. І. Кривошея // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 52. – С. 216 – 235.
12. Кривошея І. І. Неурядова старшина та урядники Переяславського полку за присягами 1676 і 1682 рр. / І. І. Кривошея // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Спецвипуск. – С. 76 – 82.
13. Кривошея І. І. Неурядова старшина Чернігівського полку за присягами XVII–XVIII ст. / І. І. Кривошея // Сіверянський літопис. – 2011. – № 3. – С. 3 – 11.
14. Кривошея І. І. Присяги російським царям XVII–XVIII ст. як джерело історії неурядової старшини Гетьманщини / І. І. Кривошея // Сіверянський літопис. – 2011. – № 4. – С. 17 – 26.
15. Кривошея І. І. Присяги XVII–XVIII ст. як джерело історії неурядової старшини Прилуцького полку / І. І. Кривошея // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 46 (4). – С.192 – 198.
16. Кривошея І. І. «Сказки» козацької неурядової старшини Гетьманщини як історичне джерело / І. І. Кривошея // Український історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 218 – 224.
17. Кривошея І. І. Урядова і неурядова старшина Гадяцького полку в другій половині XVII – першій третині XVIII ст. / І. І. Кривошея // Київська старовина. – 2012. – № 3. – С. 22 – 32.
18. Кривошея І. Реєстри значкових товаришів Стародубського полку 1735 та 1737 років / І. І. Кривошея // Гілея : науковий вісник : зб. наукових праць. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2009. – Вип. 19. – С. 64 – 71.
19. Кривошея И. Бунчуковое товарищество Стародубского полка : (вторая половина XVII – первая треть XVIII вв.) / И. Кривошея // Научные ведомости БГУ. – 2013. – № 8, вып. 26. – С. 80 – 88.
20. Кривошея І. І. Значне козацьке товариство XVII ст. у документах польських архівів та виданих збірках / І. І. Кривошея // [w:] Zeszyty historyczne. Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, t. 13, Częstochowa, 2014. – С.61 – 78.
21. Кривошея И. И. Бунчуковое товарищество Гетманщины XVIII в.: экономические факторы социального статуса / И. И. Кривошея // Телавский Государственный Университет. Сборник Научных Трудов. – 1 (27). – 2014. – С.198–203.
22. Кривошея И. И. Войсковое товарищество XVIII века: дополнительный чин неурядовой старшины Гетманщины / И. И. Кривошея // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. – № 4 (85). – 2014. – С.70 – 76.

Додаткові публікації по темі дисертаційного дослідження

23. Кривошея В. В. Неурядова старшина Гетьманщини / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К. : Стилос, 2009. – 432 с. (третина підбору фактичного архівного матеріалу і його обробки належить здобувачу).
24. Кривошея В. В. Українська козацька старшина / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К.: Стилос, 2008. – Ч. 3, кн. 1 : Значне військове товариство.

Бунчукове товариство. – 154 с. (третина підбору фактичного архівного матеріалу і його обробки належить здобувачу).
25. Кривошея В. В. Українська козацька старшина / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К.: Стилос, 2008. – Ч. 3, кн. 2 : Військове товариство. – 126 с. (третина підбору фактичного архівного матеріалу і його обробки належить здобувачу).
26. Кривошея В. В. Українська козацька старшина / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К.: Стилос, 2008. – Ч. 3, кн. 3 : Значкове товариство. – 170 с. (третина підбору фактичного архівного матеріалу і його обробки належить здобувачу).
27. Кривошея І. Інститут «товаришів» у польському війську XV–XVII ст. та його вплив на формування неурядової старшини Гетьманщини / І. І. Кривошея // Емінак. – 2010. – №1–4 (5). – С.34 – 45.
28. Кривошея І. Неурядова старшина Гетьманщини у другій половині XVII ст. / І. І. Кривошея // Всеукраїнська конференція «Запорозька Січ і українське козацтво» (Запоріжжя, 18.10.2012). Зб. наук. праць. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 42 – 93.
29. Кривошея І. Бунчукове і значкове товариство Стародубського полку 1732 р. / І. І. Кривошея // Козацька скарбниця : гетьманські читання : зб. наук. статей. – Чернівці: ВД «Букрек», 2011. – Вип. 7. – С. 126 – 133.
30. Кривошея І. Бунчукове, військове і значкове товариство Переяславського полку (1726 – 1780) : джерела / І. І. Кривошея // Козацька скарбниця : гетьманські читання. – К., 2005. – С. 94 – 103.
31. Кривошея І. І. Інститут «товаришів» у Речі Посполитій та Україні XV–XVII ст. : компаративний аналіз польської та української історіографії / І. І. Кривошея // Міжнародна наукова конференція «Історична наука, історична пам’ять та національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі» (Черкаси, 21–23 жовтня 2010 р.) : (серія «Історіографічні студії») / упоряд. В. В. Масненко, Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль ; ПП Кандич С. Г., 2011. – С. 155 – 163.
32. Кривошея І. І. Матеріали до генеалогії значкового товариства Полтавського полку : (XVII–XVIII ст.) / І. І. Кривошея // XIV наукова геральдична конференція (Львів, 28 жовтня 2006 р.) : Генеалогічні записки українського Геральдичного товариства. – Львів, 2006. – Вип. 5. – С. 137 – 142.
33. Кривошея І. І. Передмова // Присяга Чернігівського полку 1718 року / упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець, передм. Ірина Кривошея. – Чернігів : Десна Поліграф, 2011. – С. 3 – 9.

АНОТАЦІЇ

Кривошея І. І. Неурядова старшина Української козацької держави (середина XVII – 80-ті роки XVIII ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова, Київ, 2014.

У дисертації на основі чисельних джерел досліджено походження інституту «товариства», етапи еволюції та трансформації різних груп неурядової старшини та термінів, що їх позначали. Виявлено структуру, ієрархію, основні функції та розширено персональний склад значного/товариства військового XVII – початку XVIII ст. Визначено час появи та еволюцію всіх чинів неурядової старшини XVIII ст. (бунчукового, значкового і військового товариств). Розглянуто їх сутність, статус (підпорядкування, судовий імунітет, привілеї), динаміку чисельності та персонального складу, економічну спроможність і функції.

Ключові слова: неурядова старшина, значний товариш військовий, бунчуковий товариш, значковий товариш, військовий товариш, товариш сотні, реєстр, полк.

Кривошея И. И. Неурядовая старшина Украинского казацкого государства (середина XVII – 80-е гг. XVIII в.). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. Драгоманова, Киев, 2014.

В диссертации на основании большого количества источников исследуется происхождение и трансформации неурядовой старшины посредством изучения составляющих ее сообществ в период XVII–XVIII вв. Рассматривается происхождение института «товарищества» в период, предшествующий началу освободительной войны украинского народа середины XVII в., определяются влияние на его становление существующих традиций и практик.

Изучается становление неурядовой старшины во второй половине XVII в., эволюция как самих сообществ, так и их названий. Устанавливается личный состав и численность неурядовой старшины и на их основании производится анализ структуры сообщества с точки зрения ранее занимаемых должностей. Определяется иерархия неурядовой старшины, уровень подчинения, служебные функции, статус, привилегии и др. Знатное товарищество XVII в. разделилось на два уровни: сотенный и полковой. Последний, постепенно трансформируясь, приобрел сложную внутреннюю иерархию. К концу века элита товарищества закрепила за собой звание знатного товарища войскового, а низшую ступень заняли товарищи сотен. Функционирование неурядовой старшины XVII в. определялось казацкой традицией и не имело четких юридических оснований.

В исследовании изучено время появления всех чинов неурядовой старшины Гетманщины XVIII в. Первыми на основании знатного/товарищества войскового сформировались бунчуковое и значковое товарищества. Бунчуковое товарищество служило под гетманским знаком бунчуком, откуда произошло название сообщества. Значковое подчинялось полковнику и несло службу под малым полковым знаменем (значком), что тоже отразилось в названии группы. Последним появился официальный чин войсковой товарищ. Он стал средним звеном, между бунчуковым и значковым, завершив формирование иерархии неурядовой старшины в 1740 г.

Установлено, что юридическим основанием назначения служило внесение в компут товарищества под бунчуком или значком, позже в компут войсковых товарищей. С 20-х годов XVIII в. этому часто предшествовало издание специального универсала полковника или гетмана. Для получения чина претендент должен был владеть казацкой землей, иметь казацкое, лучше старшинское или шляхетское происхождение и быть способным к службе. В диссертации исследованы основные функции и поручения всех сообществ неурядовой старшины. Изучены экономические возможности представителей каждого чина для воинской и гражданской службы.

Выявлен личный состав и численность чинов неурядовой старшины, изучены динамика численности товарищей и ее причины, установлен индекс стабильности значкового товарищества в 30-х годах XVIII в. Составлены персональные реестры неурядовой старшины в полках.

Изучены изменения, происходившие с неурядовой старшиной на этапе ликвидации казацкого государства после 1764 г. Прослежены изменения статуса чинов, их стремление и возможные пути получения российского дворянства в 80-х годах XVIII в.

Ключевые слова: неурядовая старшина, знатный товарищ войсковой, бунчуковый товарищ, значковый товарищ, войсковой товарищ, товарищ сотни, реестр, полк.

Kryvosheya I. I. Neuryadova starshyna of Ukrainian Cossack state (mid 17th – the eighties of 18th century). – Manuscript.

The thesis for a Doctor's scientific degree in historical sciences, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2014.

Based on the numerous sources the origin of the "Cossack society" institution, stages of evolution and transformation of neuryadova starshyna's different groups have been studied. The structure, hierarchy, basic functions have been revealed and the personal staff of significant military society of 17th – early 18th century has been extended. The period of emergence and evolution of all neuryadova starshyna ranks in 18th century (bunchukove, znachkove and military societies) have been defined. Its essence, status (subordinate, judicial immunity, privilege), population dynamics and staff, economic capacity and function have been revealed.

Key words: neuryadova starshyna, significant comrade military, bunchukove comrade, znachkove comrade, military comrade, sotnia comrade, register, regiment.